

2007. 1. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

TARTALOM

MÉDIA

Homoki Máté: GLOBÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ, GLOBÁLIS KÖZÖNSÉG 3

Széll András: TECHNOMÉDIA ÉS GLOBALIZÁLÓDÓ ÉRTÉKRENDEK 11

ELMÉLET

Csákvári József: SCHRÖDINGER, RAUSCHENBERG, CAGE,
AVAGY NEMLINEARITÁS A KULTÚRATUDOMÁNYBAN.
II. RÉSZ. 15

MŰHELY

Dr. Fehér Katalin – Kovács Ferenc – Major Sándor: MÉDIAFOGYASZTÁS EGY
MÉDIAISMERETI KURZUS TÜKRÉBEN 47

KITEKINTÉS

Farkas Zoltán: A SZABÁLYOK ÉS A CSELEKVÉSEK 61

A Jel-Képnek ez a száma a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Homoki Máté

GLOBÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ, GLOBÁLIS KÖZÖNSÉG

„Karrierem során mindig is óriási rajongótáborom volt Magyarországon, ám azt, hogy a budapestiek ekkora megtiszteltetésben akarnak részesíteni, már kissé túlzásnak tartom” – nyilatkozta Chuck Norris a Vancouver Sun című lapnak.

Tudományos, szellemi körökben elfogadott tény, hogy a társadalomtudományok számára a következő években az egyik legnagyobb kihívás a civil társadalom globális változásainak megismerése lesz. Ez éppúgy magában foglalja a globalizáció által életre hívott új intézményeket és szervezeti formákat, mint a globális városokat, a globális médiát, a gazdasági, emberi jogi és a kommunikációs sémák globalizációját. Azonban ahhoz, hogy a különböző országok részvételét és bevonódását a globális civil társadalomba valóban meg lehessen ismerni, kulcskérdésként jelenik meg a globális társadalom alapdimenzióinak és kapcsolatainak feltárása, és ezen belül is kiemelt prioritást kap a globális kommunikáció és média kontextusának megértése. Tanulmányunkban a globális média hétköznapi jelenségeit, illetve a kutatására irányuló legfontosabb tudománytörténeti előzményeket foglaljuk össze.

A GLOBÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ KORA

A globális jelző a kelet-európai hétköznapi valóságban a 80-as évek nyugati pop-kultúrájának és hollywoodi filmjeinek megjelenésekor nyert először értelmet. A fogyasztás, a piac globalizálódása a térségben már a rendszerváltás utánra, a 90-es évek-re tehető. A 21. század első évtizede pedig immár jól láthatóan az interaktív kommunikáció globálissá válásának jegyében telik el. De vajon mit hoz majd számunkra a globális média az utána következő évtizedben?

A figyelmes szemlélő számára könnyen megállapítható, hogy a napi hírfolyamban egyre több olyan elem található, amely azon túl, hogy komoly tömegeket szólít meg, relevanciáját tekintve közvetett vagy közvetlen módon messze túlnyúlik egy ország érdeklődési tartományán, és gyakran többször is körbejárja a világot, amíg céljához ér. Miközben az élet különböző aspektusai fokozatosan globálissá válnak, vagy legalábbis áthelyeződnek globális értelmezési keretbe, az érdeklődés egyes rétegei a már meglévő és a befogadókkal folyamatos interakcióban álló közzsféra kommunikációs terében is kialakulnak, és mind a

két fő információs szükséglet, a politikai-gazdasági hírszolgáltatás és a kultúra-szórakoztatás csatornáiban is egyre tágnak. Ez persze nem véletlenül van így, sőt, az említett jelenleg az egyik legjobb indikátora a világméretűvé váló kulturális hatások elmúlt időszakban tapasztalt jelenségeinek, a közzféra globalizálódásának.

A folyamatosan növekvő kommunikációs térnek a transznacionális és a globális kommunikáció fogalmai által kijelölt eltérő felosztása a világméretű kommunikáció fejlődésében is különböző stációt jelent. Ahhoz, hogy korunk meghatározó jelenségét, az információs térszerkezet újabb átalakulását jobban megértsük, az idáig vezető technikai fejlődés egyes elemein keresztül próbáljuk felismerni az evolúciós fejlődésnek ezt az új szakaszát. A nemzetközi kommunikáció történelmében először a nyomdagép feltalálása, majd az újságok elterjedése hozta az első áttörést, és innen számítva a sajtó folyamatosan bővülő technikai lehetőségeinek eredményeképpen viszonylag hamar, már a 19. században nemzetközi hírügynökségek jöttek létre (AFP, Reuters stb.). A század végére a világméretű táv-író- és kábelrendszerek pedig már kiterjedt nemzetközi kommunikációt tettek lehetővé elsősorban a nyugat-európai országok valamint afrikai és ázsiai gyarmataik között. Az ezt követő újabb áttörésre sem kellett sokat várni, azt a rádió- és televízióműsor-sugárzás technológiája és a hozzájuk kapcsolódó transznacionális médiaszervezetek (Intelsat, Eurovision stb.) jelentették néhány évtizeddel később, a 20. század közepén. A század végén a műholdas technológia volt az, ami óriási hatást gyakorolt a nemzeti közzférára a politikai-gazdasági hírek és a határokon átnyúló információtovábbítás formájában. A technológia fejlettsége, sokfélesége és végtelen kapacitása ekkor új műsorszerkesztési stratégiák kialakulását tette lehetővé, amikből villámgyorsan fejlődtek ki azok a nemzetközi médiarendszerek (CNN, MTV stb.), amelyek ugyanannak a műsornak nemzeteken és kultúrákon átívelő sugárzásával valóban megnyitották a globális kommunikáció korát. Az áttörés sokszerű jellegét mutatja, hogy a jelentős nemzetközi befolyással bíró CNN hatását az információs hatalom globális elrendeződésére hosszú ideig alulbecsülték, és csak fokozatosan ismerték fel, de a tömegek szórakoztatásának gyökeres átalakítása terén legalább ekkora hatást gyakorolt a formalicenc-alapú showműsorok globális elterjedése.

A nemzetközi kommunikáció a mennyiségin túl tehát az utóbbi időben egy lényeges minőségi változáson is keresztülment, amint transznacionálisból egyre inkább globálissá válik. És míg a transznacionalitás különböző aktorok egymás közötti vagy közös kommunikációjára épül, a globális kommunikáció nem tesz különbséget határok között, mind az üzenetek küldői, mind befogadói egy hatalmas interaktív térben helyezkednek el.

GLOBÁLIS KÖZÖNSÉG

A tartomelemzésekre épülő, már létező vizsgálatokból kiderül, hogy az átalakulás formája alaptípusokat hoz létre, melyek közül jó néhány a lokálistól a globális felé mutató tendenciát jelöl. Ilyen alaptípus, ha az eljuttatott információ már meglévő globális kulturális jelenséggel foglalkozó esemény, akkor az kitölti a rendelkezésre álló teret, egy másik, ha a hír tárgya lokális vagy regionális jelenség, amelynek globális értelmezési keretei vannak, akkor az a lokális kommunikációt globálissá bővítheti. Végül pedig ha az eljuttatott információ olyan lokális vagy regionális jelenség, amely globális reakciókat vált

ki, akkor a befogadóhoz érve új tereket hoz létre, azaz új globális szférák jönnek létre. Az is megfigyelhető, hogy a folyamat a meglévő csatornákat mindig újra felhasználva, egyúttal kiegészülve az újonnan keletkezőkkel, fokozatosan gyorsul.

Az már szintén most is látható, hogy az átalakuló médiakeretek között olyan intenzív és vibráló közterek jönnek létre, amelyekről a hagyományos média a maga szűkös lehetőségeivel legtöbbször csak álmodni tudott, miközben ma már a műsor- és tartalomszolgáltatók egymással versenyeznek a mind nyitottabb, mind interaktívabb szolgáltatások fejlesztésében. Ennek kézenfekvő okai a közönség előtt feltáruló kommunikációs igények és lehetőségek folyamatos egymáshatásában kereshetők, amely az utóbbi években gyorsult fel, de talán csak az elkövetkező évtizedben csúcson sodik ki igazán. Egy pár száz fős közönségszámmal rendelkező műsor sem engedheti meg magának, hogy a közönséget ne kezelje azonnal reagáló és azonnal ítélő cézárnak, amely folyamatosan éberem őröködik a kapott szolgáltatás teljesítménye, színvonala, hitelessége fölött. A digitális műsorszórásnak köszönhetően ráadásul technológiától, platformtól függetlenül a földgolyó bármely pontján elhelyezkedő néző, hallgató, felhasználó be tud kapcsolódni a műsor alakításába, értékelésébe, és miután ez a lehetőség adott, csak idő kérdése, hogy mikor válik mind szélesebb körben elterjedté.

És akkor nem esett szó a valóban világméretű közönséggel bíró műsorok hatásmechanizmusáról. A 2006-os focivébé meccseit átlagosan 300 millióan figyelték szerte a világon (csak a döntőt 1 milliárdan!), a Harry Potter-sorozat negyedik részének DVD-kiadását Észak-Amerikában az első napon 5 millióan, az első héten 9 millióan vették meg, ugyanebből a DVD-ből Angliában az első napon 6 db fogyott másodpercenként, elérve a 1,4 milliót egyetlen nap leforgása alatt, a vadonatúj James Bond-epizódot, a *Casino Royale*-t a moziban világszerte 50 millióan nézték meg az első héten. A reakciók, a kritikák, a házivideo-utánlövészek száma pedig az ilyen produkcók esetében megjelenés után másodpercekkel már megszámlálhatatlan.

A globális közszféra egyetlen hatamas interaktív rendszerré válik. Emberek millióinak közös válaszreakciói mozgatják, azonban a hagyományos rendszerektől az jelentősen megkülönbözteti, hogy a résztvevők megfigyelései között nincs kölcsönösség. Egyedi szereplők formálják egyedi véleményeiket, és az adott jelenségre vonatkozó véleményük azonosságán kívül más nem köti őket össze. A globális közszféra, a globális társadalom karakterisztikáját tehát a reakciók homogenitása és nem a különbözősége jelenti, ami által csakis globális világnézetük, ízlésük által válhatnak globális célcsoporttá (1. táblázat).

1. táblázat

Európai egyesítéssel való szimpátiázás internethasználat intenzitása szerint (skála:

0 = túl messzire ment, 10 = folytatni kell)

Internethasználat intenzitása	Átlagok	N	Std. Deviation
Nem használ	5,41	19 453	2,840
Havonta	5,37	1 443	2,605
Kéthetente	5,48	1 453	2,540
Hetente	5,58	1 525	2,535
Majdnem minden nap	5,61	3 653	2,525
Naponta	5,73	5 604	2,618
Total	5,49	33 131	2,736

Az pedig már most is jól látszik, hogy rövidesen ugyanez a tömegmédiá által formált homogén közzféra válik a nyílt vagy burkolt politikai üzenetek címzettjévé. A politikai cselekvés ügyesen adagolt információ csomagjai a globális köztérben kódolt formában állandóan jelen lesznek, és ez mind inkább így történik majd, amint napról napra világosabbá válik, hogy egyes szándékolt hatalmi lépések a kívánt hatást csak a globális médián keresztül a globális közzféranak címzett üzenetekkel érhetik el.

A KÖZZFÉRA METAMORFÓZISA

Az újkori és posztmodern globalizációs folyamatokról, a demokratikus vívmányokról, a piaccgazdaságról és a politikai kockázatokról folyó vitákban kommunikációelméleti szempontból a globalizmus/lokalizmus kérdése érdekes paradigmaváltást eredményezett. Ennek fő témája a különböző globalizációs folyamatok alakulásának megítélése abban a korban, amikor a világpolgárság párhuzamosan jelenik meg mindenhol jelen lévő, erős „törzsi” közösségekkel, illetve folyamatosan központi téma a globalizációval járó hatások eltérő kultúrákban történő megítélése (Idásd Fukuyama, Huntington és mások). Szintén széles körű vita övezi, hogy a közönség és a közvélemény immár nem kapcsolódik szorosan egy adott társadalom politikai rendszeréhez, hanem többé-kevésbé önálló közzféra formálódik, ami nem egy társadalmi közönség és az állam között, hanem egy társadalmon túli globális közönség és az állam között helyezkedik el. Ennek a társadalmon túli kommunikációs térnek a kialakulása hívta életre a társadalomtudományokban az új megfogalmazásban „globális civil társadalomnak” nevezett konstrukciót, amely a család, az állam és a piac közötti értékek, szervezetek, hálózatok és egyének kommunikációs terét már a nemzeti társadalmak, politikai rendszerek és gazdaságok határain túl működő közzféraaként kezeli.

A médiaáramlást egyelőre csak néhány egészen új keletű kommunikációelméleti és szociológiai megközelítés értelmezi ebből az új perspektívából, amik az újonnan kialakult kommunikációs viszonyokat a személyközi kommunikációs struktúrák és keretek globális kontextusában értelmezik. A közeljövő egyik nagy kérdése lehet, hogy a társadalomtudósok, médiatudatók, politikai tanácsadók, kommunikációs szakemberek hogyan írják le, és hogyan értelmezik a globális közzféra fejlődésének állomásait, valamint hogy milyen következtetéseket vonnak le a globális társadalomra gyakorolt hatását illetően.

A klasszikus elképzelés a nyilvános szférát a közgondolkodás kialakulását szolgáló, az államtól és a gazdaságtól is mentes térként határozta meg, de az állam és a piac azóta is sok helyen vált ennek a térnek a szereplőjévé. A globális közzféra azonban a közvetítésnek sokkal inkább egy olyan tere, amelynek nincs közepe és nincs széle, a napirendet, az összefüggéseket egymástól függetlenül működő médiarendszerek formálják, melyekből a kulturális javak és értékek áramlásával épül a sokat hivatkozott globális falu.

A modern kori szerzők a változások főbb vonalait megfogalmazástól és elméleti háttértől függően részben hasonlóan írják le. Az új „utópista-realista” szemlélet a globalizációt a modernitás természetes következményeként írja le, ahol a tér és az idő elvesztette helyi jellegzetességeit, egyúttal a modern társadalom strukturális jellemzői között említi a növekvő reflektivitást (Giddens, 1990). A technooptimisták értelmezéseivel szemben az információs- és hálózati társadalom elméletének realistája a globális társadalomról alkotott

kép heterogenitására hívja fel a figyelmet. Ez alapján a civil társadalom valójában pont annyira lesz kiterjedt és sokszínű, amennyire a közzsféra képes a saját információs csatornáit megteremteni, és amilyen mértékben saját kódjait el tudja terjeszteni (Castells, 1997).

Ugyancsak a globális közzsférák jelentőségét hangsúlyozva egyes későbbi elméletekben már megjelenik a hatalom ellenőrzésére gyakorolt sosem látott lehetőségük: „A diplomácia, a globális üzlet, a kormányközi találkozók és a nemkormányzati szervezetek világában a széles testű repülőgépeknek, a számítógépes kommunikációnak és a széles körű műholdas műsorszórásnak köszönhetően meghonosodott a határokon átvívelő hatalom nyilvános, erőszakmentes ellenőrzésének gyakorlata” (Keane, 2004).

A távolságok lerövidülésére és a határok ellégiesedésével kapcsolatos társadalmi jelenségekre, a tudástársadalom jövőjére pedig újabb és újabb elméletek épülnek: „Optikai kábelek és műholdas eszközök hálózák be a Földet, kilapítva a kommunikáció és a legolcsóbb, leggazdaságosabb termelés előtt álló akadályokat. Egy olyan világ jön létre, ahol a határok nem a térképen húzódnak, hanem a képességben, tudásban, ambícióban” (Friedman, 2006).

A közzsféra kérdését kitágítva a demokrácia átalakulási folyamata is megjelenik: „A nyilvánosság, a mozgalmak és a demokrácia az új virtuális térben zajló civil kommunikációval történő kihívása pedig újrendezi a politikai tér alanyait és szerkezetét, de nem nyit talán olyan gyökeresen új fejezetet, mint azt a technológiai optimizmus, vagy az anti-utópia pesszimizmusa mutatják. A »globális kormányzás« korában a demokrácia keretei újrafogalmazódnak, amely kihívásokat és továbbfejlődési lehetőségeket is hordoz, de nem jelenti sem az apokalipszist, sem pedig a Kánaánt, sem a totális szabadságnélküliség, sem a korlátlan szabadság demokráciáját” (Szabó, 2004).

A globális média térhódításával kapcsolatban az egyik legkiterjedtebb vita a nemzeti és a globális kultúra viszonyának alakulását, egymásrahatását, kettőségét övezi: „A nemzeti határok a múlthoz tartoznak; a nemzetközi média új realitásait a piaci esélyek kihasználása és nem a nemzeti identitás alakítja ki. E törekvés fő ideológiája a nyitott világ, amelyben az eszmék és tapasztalatok valódi versenye folyhat, és ahol nem bürokratikus kormányok diktálják a médiapolitikát, hanem a fogyasztók ízlése és kívánságai, amelyekhez a média-cégek csak alkalmazkodnak” (Bayer, 2002). Dessewffy azon túl, hogy részletekbe menően leírja, és megijósolja, hogy a globális kultúra hogyan rajzolja át a korábban lokális, illetve nemzetállami keretek közt szervezett tudás- és értékkészleteket, figyelmeztet ennek ellenreakcióira is (Dessewffy, 2004). György a kulturális önreprezentációhoz való jog fontosságát említi, egyúttal felhívja a figyelmet arra, hogy a megszűnő határok máshol újra létrejönnek: „Globális méretekben épp annyi ok lehet a világ határok általi újrafogalmazásáról (borderisation) beszélni. A határok egy része ugyan eltűnt, viszont kiderült, hogy azok máshol újraépülőben vannak” (György, 2004).

A GLOBÁLIS KÖZZSFÉRA STRUKTURÁLIS KÉRDÉSEI

Az egészen biztos, hogy a nemzetközi kommunikációt átfogó elmélet stratégiájának mindenképpen tartalmaznia kell a globális közzsféra sajátos értelmezéseinek, jelentéseinek, vonatkozásainak megértéséhez szükséges módszertant, hogy azonosítani lehessen a világ különböző tájainak kommunikációs tereit jellemző egyéni vonásokat.

A módszertannak pedig azon túl, hogy lehetővé teszi a különböző deskriptív értelmezéseket, mind a lényegi összefüggésekre, mind a változások követésére is választ kell tudni adnia.

Ennek egy elméleti keretét jelentheti az egyes társadalmak szerkezetének, életmódjának, értékrendjének, életstratégiáinak, emberi magatartásformáinak megismerése, a civilitás változásának paradigmaszerű mérése, ahogy Inglehart nyomán a World Value Survey eddigi vizsgálataiból az elmúlt években is jól látható volt (Inglehart 1997) (2. táblázat).

2. táblázat

Európai értéktényezők átlagai

EU-égtájak	Tradicionalitás (magaviselet, rend, biztonság)	Humanizmus (nyitottság, egyen- lőség, szabadság)	Posztmodern hedo- nizmus (élmény, kaland, szórakozás)	Individualitás (jólét, siker, tekin- tély)
Szigetországok	0,164 097 0	-0,055 296 0	0,041 449 0	0,016 532 3
Észak-Európa	0,433 623 9	0,145 862 6	-0,047 217 5	0,229 105 8
Nyugat-Európa	0,256 120 3	-0,143 004 8	-0,142 585 0	0,252 208 9
Dél-Európa	-0,399 229 4	-0,011 922 3	-0,063 577 3	-0,247 7286
Kelet-Európa	-0,208 392 0	0,097 139 2	-	-
Összes	0,009 419 1	-0,048 512 9	-0,045 882 8	0,011 454 3

A globális civil társadalom kulcselemeinek felosztásában további két kiemelt terület a szervezeti infrastruktúra és az egyéni részvétel, amelyek közül a kontextus gyűjtőkörén belül mindkettő a médiahasználattal áll kapcsolatban (Anheier 2004). A működés jobb megismerésének fő kérdése ezeknek az egymásra kifejtett hatásoknak az erősségében és relációiban rejlik, különös tekintettel a társadalmi szervezetek fajtáinak, típusainak valamint az egyén céljainak szelekciós elveire a globális kommunikáció vonatkozásában (3. táblázat).

3. táblázat.

*Mennyire bízik saját országa parlamentjében, és mennyire az Európai Parlamentben?
(skála: 0 = egyáltalán nem bízik, 10 = teljesen megbízik)*

	Adott ország parlamentje	Európai Parlament
Törökország	6,38	4,23
Dánia	6,29	4,83
Finnország	6,01	5,00
Izland	5,92	5,29
Luxemburg	5,78	5,15
Svájc	5,49	4,58
Norvégia	5,42	4,55
Svédország	5,35	3,95
Spanyolország	5,07	5,04
Ausztria	4,76	3,98

	Adott ország parlamentje	Európai Parlament
Írország	4,75	5,36
Görögország	4,71	5,39
Belgium	4,68	4,98
Hollandia	4,61	4,54
Lengyelország	2,41	4,27
Ukrajna	4,36	4,49
Franciaország	4,27	4,29
Egyesült Királyság	4,23	3,45
Észtország	4,19	4,87
Németország	4,13	4,17
Szlovénia	4,13	4,53
Portugália	3,68	4,00
Magyarország	3,64	5,09
Cseh Köztársaság	3,16	4,26
Szlovákia	3,05	4,74
Összes	4,49	4,32

A személyközi kommunikáció és a véleménynyilvánítás technikai lehetőségeinek végtelen univerzumában itt a szemünk előtt épül villámsebessen egy új világ, amit előre senki nem lát, aminek mégis elkerülhetetlenül cselekvő részévé válik az ember, és immár csak az általa elért és használt csatornák száma dönti el, hogy meddig jut gigászi tervei megvalósításában.

A globális kommunikáció eltérő formákban a szemtanú közelségébe hozza számára a legtávolabbi helyszíneket is, segítségével globális politikai vitákban vehet részt, folyamataiban tudások, értékek, erkölcsök, érzések és életstílusok adódnak át, a globális kommunikáció globális világkultúrát hoz létre. Az azonban már most világosan látható, hogy a globális kommunikációs tér egyik fő szelekciós elve egy jó ideig továbbra is a nyelvi korlát marad, és még jó néhány évtizedig a többi tradicionális kulturális entitással együtt ez képezi majd a közsféra globálisból univerzálisba való transzformálódásának gátjait. Másként fogalmazva a közeli jövőben továbbra is a nyelv marad az a kulcstényező, ami a párhuzamosan élő azonos kultúrákat a globális kommunikáció terében összeköti, az eltéréket pedig szétválasztja még azt követően is, hogy a kultúrák lokálisból globálisba fordulnak.

IRODALOM

- Anheier, Helmut (2004): A globális civil társadalom fokmérője. In Laik Eszter (szerk.) *Globális civil társadalom*. Budapest, Typotex.
- Bayer József (2002): Globális média, globális kultúra. *Magyar Tudomány*, 6.
- Castells, Manuel (1997): *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. II. Cambridge, MA; Oxford, UK Blackwell.

Dessewffy Tibor (2004): *Bevezetés a Jelenbe*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
Friedman, Thomas (2006): *És mégis lapos a Föld*. Budapest, HVG Kiadói Rt
Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge, Polity Press.

György Péter (2004): Az utópia ígéretéről a heterotópia bizonytalanságáig. *Beszélő*, 1.

Inglehart, Ronald (1997): *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

Keane, John (2004): Globális civil társadalom? In Laik Eszter (szerk.) *Globális civil társadalom*. Budapest, Typotex
Szabó Máté (2004): Globális civil tiltakozások, globális civil társadalom és tiltakozási kultúra. *Jogelméleti Szemle*, 1.

A hivatkozott adatok forrása: ESS round 2R Jowell and the Central Co-ordinating Team, European Social Survey 2004/2005:

Technical Report, London, Centre for Comparative Social Surveys, City University, 2005.

Széll András

TECHNOMÉDIA ÉS GLOBALIZÁLÓDÓ ÉRTÉKRENDEK

Az új média néhány jellegzetessége

A média meghatározó szerepe kezdetektől fogva, hogy eladjon hallgatói, nézői, olvasói számára. Eladjon vallási vagy politikai koncepciókat, és eladjon természetesen fogyasztói javakat. Csak e szerep beteljesítése teszi érvényessé többi funkcióját: a szórakoztatást, a tájékoztatást, a nevelést és az értékformálást. A médiakonvergencia így nem pusztán arról szól, hogy egy mobiltelefonon már napilapokat olvashatunk, vagy tv-műsorokat nézhetünk meg. A folyamat lényege, hogy mivel a különböző eszközökön keresztül egyre több médiát fogyasztunk, egyre több csatornán vagyunk megszólíthatóak is. A médiakonvergencia tehát elsősorban az eladás konvergenciájáról szól. Ennek következményei pedig egyértelműek: globalizálódó értékek és szétszakadt generációk jellemzik mai világunkat.

„CSAK EGY CHIP”

Azzal együtt, hogy a médiakonvergencia lényege nem a technológiák összeolvadása, nem lehet tagadni: a technológiai fejlődés tette lehetővé, hogy a konvergencia ilyen élesen jelentkezzen napjainkban.

Ma a legtöbb médium egyetlen vagy néhány chipben testesül meg. Így a mobiltelefonok FM rádióvá, digitális fényképezőgéppé történő alakítása pusztán néhány áramkör, szenzor és chip beépítését jelenti. Itt áll előttem az asztalon egy eszköz, mely „elméletileg” egy MP3-lejátszó, mégis tartalmaz egy 4 MP-es felbontással rendelkező digitális fényképezőgépet, egy digitális videokamerát és egy megjelenítő panelt, ami filmek lejátszására is alkalmassá teszi. Az új mobiltelefonokkal – ha ugyan még jogos ezt a megnevezést alkalmazni ezekre az eszközökre – nézhetünk tévéműsort vagy videofilmeket, hallgathatunk rádiót, kereshetünk az interneten, levelezhetünk, vásárolhatunk, vagy azonosíthatjuk földrajzi pozíciónkat.

A „csak egy chip” koncepció megvalósulása ugyanakkor azt is jelenti, hogy óriási verseny kezdődött meg világszerte, méghozzá egy olyan verseny, melyben a média és az informatika karöltve vesz részt. Így ma a fogyasztó kognitív döntési mezőjében egy discman,

egy PDA vagy egy digitális fényképezőgép gyártója jó eséllyel kerül szembe egy mobiltelefon gyártójával, és lesz például a Kodak digitális kamerájának vásárlási alternatívája a Nokia mobiltelefonja.

Ennek a versenynek általánosságban azok a technológiai, informatikai gyártók lesznek a nyertesei, akik jó szövetséget tudnak kötni a média világával, és így az általuk gyártott eszközök mellé jó szolgáltatásokat tudnak csatolni (csengőhangletöltés, MMS-hírek, on demand video, e-mail, stb.).

Speciálisabb szabályt felállítva pedig: a jelenleg zajló konvergenciaversenyt azok a gyártók fogják megnyerni, akik az emberi szükségletek hierarchiájában a legalapvetőbb szükségletekre kihegyezett termékeket gyártanak, majd ezekben a termékekbe integrálják a magasabb szükségleteket kielégítő funkciókat is. Így, ha tippelnem kell, hogy a mobiltelefonok kiszorítják-e majd a piacról az alacsony kategóriás digitális fényképezőgépeket, akkor igennel tippelek. Kommunikációs szolgáltatásra ugyanis előbb szükségünk van, mint a digitális fényképezőgépekhez csatolt szolgáltatásokra. Ezért először megvásároljuk a mobiltelefonálásra alkalmas eszközt, és ha abban elég jó rádiót, MP3-lejátszót, digitális kamerát, határidőnaplót találunk, akkor ez utóbbiakat már nem fogjuk megvásárolni. Ha pedig kimondjuk, hogy a technológiai versenyt az a technológiai gyártó nyeri, aki a legjobb alkut köti a médiával, akkor azt sem túl nagy merészség állítani, hogy a médiaversenyt az a médium nyeri, mely a lehető legátfogóbb módon tudja felhasználni a technológia által biztosított új és új csatornákat.

Nagyban megy tehát a piacon a kiszorító játék, a média és a technológia közötti határok elmosódnak, elég, ha az Apple vagy a Microsoft zeneletöltési szolgáltatását vagy az AOL és a Time Warner példáját említjük. És ebben az új világban a gyártók egyre több és több csatornán keresztül bombázzák üzeneteikkel a fogyasztókat.

VÁLTOZÓ ÉRTÉKEK

Egy átlagos magyar családban a gyerekek naponta több órát töltenek el a televízió előtt, de még ennél is hosszabban vannak kitéve a média üzeneteinek. SMS-t kapnak a mobilszolgáltatójuktól, az interneten böngésznek, és így tovább. Nyilvánvaló tény, hogy mindez befolyásolja értékrendjüket.

Andrew Meltzoff a 80-as évek végén bizonyította, hogy már a 14 hónapos csecsemők is utánozzák, amit a képernyőn látnak. Ha egy műsort mutattak nekik, melyben egy felnőtt szétszerelt és összerakott egy súlyzó alakú tárgyat, akkor másnap, amikor megkapták ezt a tárgyat, maguk is rögtön szétszedték, majd összerakták. A gyerekek énekelik a reklámdalokat, kiválasztják a boltban azokat a termékeket, amelyeket a tévében láttak. (1. tétel) Tehát megértik és megtanulják a média üzeneteit.

Márpedig a média üzenetei torzítottak, sztereotipikusak. Azokat az embereket, akik egy azonosítható kategóriába (nő, homoszexuális, afroamerikai stb.) tartoznak, úgy mutatják be, mintha ugyanolyan személyiséggel és természettel rendelkeznének, hasonló környezetben élnének, és egyforma foglalkozásuk lenne. Ahogy George Gerbner fogalmaz: (2. tétel) a médiának olyan dramaturgiai tényezőkre van szüksége, melyeket bármilyen nyelvre le lehet fordítani, bármilyen kultúrába beleillenek. A média így egyszerűsít, és

ugyanígy tesz a médiában megjelenő reklám is, melynek a költséghatékonyság jegyében globálisan és minden társadalmi csoporthoz kell szólnia.

Mindezzel párhuzamosan háttérbe szorult a család szocializáló szerepe. A fiatalok egyre kevesebb időt töltenek szüleikkel, és egyre több időt töltenek a konvergálódtott média valamelyik megjelenési formájával. Ez oda vezetett, hogy ma a fiatalok a média leegyszerűsített üzenetei alapján, horizontálisan, azaz korcsoportjuk szerint választják meg értékeiket és normáikat a vertikálisan érvényes, azaz generációkról generációkra hagyományozódó értékek és normák elfogadása helyett.

A Millward Brown 10 európai országban, köztük Magyarországon végzett kutatást a 18–25 éves fiatalok körében. A kutatásból kiderült, hogy (3. tétel) a kulturális különbségek ellenére az európai fiatalok több mindenben hasonlítanak egymásra, mint amennyiben különböznek. Életstílusukra, öndefiníciójukra, vágyaikra és félelmeikre a legnagyobb hatást a materiális fogyasztás gyakorolja. Így zenei ízlésében, ruházkodásában, étkezési szokásaiban, a megosztott történetek és mítoszok (Terminátor, Die Hard stb.) területén egy 20 éves magyar fiatal ma jobban hasonlít egy 20 éves angol vagy amerikai fiatalra, mint saját szüleiére.

SZUPERGENERÁCIÓ

Mindezek mellett a technológiai fejlődés az embert közvetlen módon is megváltoztatta. Nemcsak szuperszámítógépek, hanem szupergyerekek is létrejöttek, azaz napjainkra nemcsak a gépi, hanem az emberi információfeldolgozás is felgyorsult. Megszületett a homo informaticus (4), mely gyorsabban tudja feldolgozni az információt, mint az előző generációs verziók. Elég, ha megfigyelünk egy gyereket, miközben használja a számítógépet: félelmetes sebességgel tud kattintani, böngészni. Beállítja a videót, kezeli a plazmatévét, az internetről letölti, és a megfelelő formátumba konvertálja a különböző fájlokat. Mindez a szülők számára követhetetlen. Így ma csak a fiatalok érzékenyek a globális kultúra bizonyos szeleteire, részeire.

Ők azok, akik a médiakonvergenciával lépést tudnak tartani, és kenik-vágják, mi a különbség vagy a hasonlóság a médiát megjelenítő technológiai eszközök különböző változatai között. A gyerekek értik és uralják a száguldó technológiai fejlődést, miközben az idősebb generációk lemaradnak.

Ezzel párhuzamosan viszont a fiatal generációk egyre inkább kiszolgáltatottak a technológiának és a médiának. Az emberi kapcsolattartást technológiai csatorna biztosítja közöttük, egy olyan csatorna, mely a konvergencia eredményeképpen közvetlen kapcsolatban áll valamely médiummal. (Elég, ha a mobilszolgáltatók által küldött reklám SMS-re vagy az ingyenes e-mail szolgáltatók által a levelekbe befűzött reklámszöveg utalok.)

Az új tömegmédiá így már nem csak az adott médium és a hallgatók közötti kapcsolat interaktívvá válását jelenti, hanem betör az ember és ember közötti kommunikációba is, ahol pedig semmi keresnivalója nem lenne. És ez jelenti az igazi médiakonvergenciát.

A technológiai gyártók a média kegyeit keresik, hogy el tudják adni termékeiket. A média a technológiai gyártók szövetségére vágyik, hogy minél több csatornán tudja eljuttatni üzeneteit a fogyasztók számára.

Az eredmény, hogy megszületett, és életünk minden egyes percét, minden egyes dimenzióját átszövi a technomédia, melynek egyszerűsített üzenetei nyomán alakulnak ki az új generációk értékrendjei.

IRODALOM

Cole, Michael –Cole, Sheila R. (1997): *Fejlődéslelektan*. Budapest, Osiris Kiadó.

Gerbner, George (2002): *A média rejtett üzenete*. Budapest, Osiris Kiadó.

Mérő László (1999): Módosuló emberi gondolkodás. *HVG*, 1999. október 9.

www.millwardbrown.com

Csákvári József

SCHRÖDINGER, RAUSCHENBERG, CAGE, AVAGY NEMLINEARITÁS A KULTÚRATUDOMÁNYBAN. II. RÉSZ*

Elméleti előkészület az interneten zajló szerepjátékok interdiszciplináris vizsgálatához

NEMLINEÁRIS FIZIKA ÉS STRUKTURALIZMUS

Az elemzés módszere és tárgya

Az előző részben amellet érveltem, hogy a tudat kutatás relatíve új elméleteinek mélyén egyfajta kvantumlogikai gondolkodásmód, a kvantumelmélet különböző értelmezései húzódnak meg, melyek a tudat kutatási modellek dekonstrukciós eljáráshoz hasonló analízisével felfejthetők. Érvelésemet annak bemutatásával igyekeztem alátámasztani, hogy az elmeműködés posztmodern modelljeiben kimutatható a jelenségek ketős természetének, az állapotfüggvénynek és redukciójának, a kauzalitás sérülésének, a megfigyelő és a megfigyelt összekapcsolt mivoltának, a statisztikai valószínűségnek, a sok világ felfogásnak, valamint a nemlokális összefüggéseknek a kvantumelméletből eredő összes fogalmi mintája. Ezért nézetem szerint jogosan vethető fel a kérdés, hogy ha a tudat kutatás modelljeinek mélyén, az elmeműködéssel kapcsolatban kvantumelméleti összefüggéseket valószínűsíthetünk, akkor ugyanezek a gondolkodási mintázatok vajon nem jelennek-e meg a filozófiai gondolkodásban is, hiszen ez utóbbi szintén az emberi tudat terméke.

Természetesen felmerülhet az a kérdés is, hogy miért pont ez az elemzés sorrendje, azaz miért a tudat kutatás egyes kérdései után foglalkozom a filozófusokkal. A sorrend megfordításának jelenlegi elképzelésem szerint akkor lenne több értelme, ha a mai társadalom- és kultúratudományi modellekkel foglalkoznék közelebbről, melyek nagy részét va-

* A Jel-Kép előző (2006/3-4) számában olvasható tanulmány folytatása.

lóban eléggé erősen befolyásolja a filozófia, ezen belül a posztstrukturális gondolkodás. A tudat kutatás tárgyalt területeinek jellemzőit azonban – néhány már érintett hatástól (lásd Wittgenstein, Ryle stb.) eltekintve – amennyire én pillanatnyilag látom, nem határozza meg döntően a filozófia. Továbbá a kvantumelméleti modellek és a posztstrukturalizmus, illetve a kvantumelmélet és a tudat kutatás között sem ismerek semmilyen közvetett vagy közvetlen kapcsolatot (leszámítva a Walkeréhez és Sheldrake-éhez hasonló elméleteket). Amennyiben azonban – mint ezt az előzőekben igazolni próbáltam – a kvantum törvényszerűségek *valóban* fontos szerepet játszanak a tudat *működésében*, valamint annak *leírásában*, akkor az elméműködés bizonyos *termékeiről*, tehát a posztstrukturális filozófiai gondolkodásról is joggal feltételezhetjük, hogy a szerzők közötti bármiféle kapcsolat *hiányában* is bizonyos kvantumelméleti törvényszerűségek tárthatók fel bennük.

Még inkább igaz lehet ez, ha a Bohm–Walker–Sheldrake-modellben gondolkodunk. Eszerint a valóságcsatornáink, összes jellemzőjünkkel együtt (érzékelés, érzelmek, gondolatok, köztük a filozófiai nézetek is), valójában nem is a materiálisan felfogott „elméműködés” termékei. Az elmélet szerint ezek a burkolt, velejáró rend részei, melyre agyunk mint a négydimenziós téridő része pusztán „ráhangolódik”. Nézetem szerint, ha a kvantumelmélet jelenlegi vagy későbbi tökéletesített formáját a nemlokális összefüggésekkel együtt a világ végső „magyarázatának” fogadjuk el, akkor mindenféle, a szerzők közötti konkrét, lineáris kapcsolattól *függetlenül, bármilyen* gondolkodási rendszerről kimutathatjuk, hogy a mélyén *végső fokon* a kvantumlogika működik. Ezért a kvantumelméleti elemzés szempontjából a tudat kutatás és a posztstrukturális filozófia tárgyalási sorrendjének igazából nincs is jelentősége.

A dolgozat alábbi részében tehát azt a hipotézist kívánom igazolni, hogy a tudat kutatás posztmodern modelljeihez hasonlóan „tudat alatt” a posztstrukturális filozófiában is fellelhető a kvantumelméleti gondolkodásmód. Amennyiben ez így van, úgy gondolom, sikerült hozzájárulni annak bizonyításához, hogy a mégoly befejezetlen kvantumelmélet is alkalmas arra, hogy nemcsak a fizikai mikro- és makrovilág, hanem a tudatműködés és egyes termékeinek magyarázatául szolgáljon. Ez a „magyarázat” azonban, mint eddig is láthattuk, nem alapulhat a hagyományos arisztotelészi és a ráépülő nyugati filozófia esszencialista mítoszáin, azonosításain és megkülönböztetéseiben. Maga a „magyarázat” és a „megértés” új fogalma is – Wittgenstein szellemében – eredendően és természeténél fogva sokágú, korlátozott és nem végleges, vagyis olyan jellegű, amelyet a kvantumelmélet is sugall. Természetesen nem vállalhatom fel az egész nyugati filozófia történetének kvantumelméleti szempontú analízisét, ezért néhány modern és posztmodern gondolkodóra koncentrálok, és egyéb filozófusok rendszereire az elemzés során csak utalást teszek.

Előzmények I.: az alteritás filozófiája

Mindenekelőtt röviden szeretném felvázolni a gondolkodás európai történetének azt az ívét, amely az alteritástól a premodern filozófiai elméleteken keresztül a strukturalizmusig húzódik. Nem öncélú áttekintésnek szánom ezt, hanem azt kívánom ezáltal megmutatni, hogy nézetem szerint sok esetben látszólag egymásnak ellentmondó gondolkodási rendszerek mélyén is számos közös elem fedezhető fel, ami feltevésem szerint *bármely* gondolati modellnek bizonyos kvantumelméleti törvényszerűségekre való visszavezethetőségéből fakad. Reményeim szerint különösen akkor iesz ez jól megragadható, miután

már a legfontosabb posztmodern elméleteket is tárgyaltam, és világosabbá válnak azok a pontok, ahol összeér például az alteritás és a posztstrukturalizmus gondolatisága.

Az antikvitás és a középkor gondolkodásmódja kapcsán azt a jól ismert tényt szeretném kissé más megvilágításba helyezni, hogy mindkettőt dualisztikus szemlélet jellemzi. Ez a dualizmus teljesen más formában és tartalommal ugyan, de mint látni fogjuk, a strukturalizmust és bizonyos értelemben a posztstrukturalizmust is jellemzi. Ahogy Platón ideái és Arisztotelész univerzáléi a hétköznapi, töredékes, kaotikus valósággal szemben egy tökéletes rend képzetét képviselik, a vallásos ontológia szintén egy *transzcendentális*, spirituális-metafizikai és megalapozó teljességet feltételezett az anyagi világ kiismerhetetlensége, bizonytalansága mögött, s erre a dualításra építette a jó és rossz ellentétén alapuló etikai rendszerét is. Az alteritás transzcendentális világát tehát nem vallási értelemben fogom fel, hiszen a vallásosság nemcsak az alteritást, hanem a modernitást is jellemezheti, hanem úgy, mint a *vertikálisan megkettőzött lét* egyik szféráját, amely az ember által érzékelhető immanens léterület meghatározója. Az archaikus felfogás szerint nincs a létezésnek olyan szegmense, amelyet ne hatna át a transzcendencia.

Nem a dualizmus tartalmáról beszélek tehát, ami koronként, sőt szerzőtől függően más és más lehet, hanem a dualizmusról, mint *gondolkodási mintáról*. Ha jobban belegondolunk, a *lét megtöbbszörözése* a tárgyalt fő kvantumelméleti modellekben is alapvető: a koppenhágai és a Bohm-modell két szférát (képzetes hullám és redukált állapot, illetve burkolt és kifejezett rend), az EWG-elmélet pedig nagyszámú szférát tételez, és egyúttal *bizonyít* is matematikailag. A lét duális felfogását tekintem tehát az első, kvantumfizikai eredetű mentális alapstruktúrának. Láttuk, hogy a tudatkutatásban szintén létezik a duális felfogás (kartezianus színház), valamint a többszöröző jellegű is (Dennett, Wilson). A posztmodern internetes szerepjátékok is a fizikai és a tudati univerzum megtöbbszörözését valósítják meg: virtuális énünk (énjeink, „avatarjaink”) a mindennapi énünk (énjeink) kiegészítéseként is felfoghatók. A virtuális én-ek a hétköznapiakban nem vagy csak részlegesen megélhető valóságcsatornáink kiteljesítését, a „fizikai” én-ekkel együtt a lacani tükröstádium folytatásaként a személyiség egységének megtalálását célozzák, és egyben talán a transzcendens, változatlan rend iránti tudat alatti vágyódásunkat tükrözik.

Azt állítom tehát, hogy az alteritás gondolkodásmódjában szintén megmutatkozik a kvantumfizika. Még ha kiegészítésre szorulnak is, a kvantumfizikai törvények összességét a *legáltalánosabb szintű alapstruktúrának* gondolom, mely azonban *egyszerre* rendelkezik egy transzcendens (lásd hullámfüggvény), valamint egy immanens (lásd redukált állapot) aspektussal, ennél fogva nem lezárt, és a valóság különböző szintjeit eltérő mértékben, továbbá valószínűségi jelleggel befolyásolja. Törvényei mikro- és makrofizikai szinten köztudottan alapvetők, és nézetem szerint – a tárgyalt kutatási eredményeket figyelembe véve – a tudat tekintetében is meghatározók. Érdekes és továbbgondolandó jelenség, hogy az alteritás a transzcendens oldalnak tulajdonított változatlanságot (az állapotfüggvény ugyanakkor csak valószínűségeket tartalmaz), az anyagi, immanens szférának pedig kaotikus mozgást (szemben a redukált, anyagi állapot lezártágával). Ez talán abból fakad, hogy az állapotfüggvény működésének törvénye nagy valószínűséggel egy végső, lezárt, *transzcendens igazság*, a belőle következő *anyagi valóságok* viszont sokfélék és véletlenszerűek – utóbbiak megnyilvánulása a hétköznapiak változékonysága, az „Isten útjai kifürkészhetetlenek” tétele. Az isteni kinyilatkoztatás alapján, antropomorfizáltan bár, de az alteritás embere intuitíve, mindenféle természettudományos ismeret híján is tisztában volt az univerzum alapvető működési rendjével.

Az alteritás számára a világ egy isteni organizmus, és benne az ember az egyetlen olyan lény, amely a transzcendens lelki és immanens testi mivoltában allegorikusan a makrokozmosz teljességét rekonstruálja, ugyanakkor azt egészében sohasem ismerheti meg. Ennek oka az, hogy az archaikus ember számára a dolgok és jelenségek lényege nem önmagukban, hanem rajtuk túl, a transzcendens szférában található, ezért a megismerésben nem alkalmazható a modern ember számára természetes tudományos megfigyelés és leírás. Ebből az következik, hogy e világlátás számára a jelenlétjellegű *szóbeliség* kizárólagos, ami biztosította a különböző létszintekkel, benyomásokkal való párhuzamos kapcsolattartást az egységes tradíció alapján. A vertikálisan, a transzcendens és immanens szférán belül létező *több létszint*, az alsó és felső világok intuitív elképzelését a *kvantumelméleti sokvilág* (EWG) egyik megnyilvánulási formájának, a második mentális alapstruktúrának tekintem. A hierarchikus világfelfogás addig dominált, amíg fokozatosan érvényesülni nem kezdett az írásbeliségnek a nyelvet stabilizáló, tárgyiasító, általánosító és egyben egységesebb jellege. Nézetem szerint a sokvilág elvet mint az egyik alapvető világ- és tudatszervező struktúrát az írás racionális linearitása nem szüntette meg, hanem pusztán vertikálisból horizontálissá alakította, mint azt a strukturalizmus, illetve főleg a posztstrukturalizmus elemzésénél látni fogjuk.

Az alteritás hétköznapi és művészeti formái nem különültek el egymástól és a tradíciótól, poétizáltak, rituálisak és ennek megfelelően ismétlődő természetűek voltak. A történetek ismételt előadása során „szerző” és „befogadó” nagyon közeli, interaktív kapcsolatban volt, a „mű” csak egy eseménnyel, rítussal kapcsolatos kommunikáció által létezett, csakúgy mint a hálózati szerepjátékok kollektív, virtuális univerzumai. Az ezekben a virtuális univerzumokba történő belépések és kilépések végeérhetetlen sorozata jelzi a töredékes személyiség kiteljesítésére vonatkozó fent érintett vágy kényszerítő jellegét ugyanúgy, ahogy az alteritás ismétlődő rítusai is a transzcendens rend által nyújtott biztonságérzet vissza-visszatérő immanens artikulációját jelentették. (Vö. Malinowski leírásával a primer aggodalom vallási mágiában betöltött szerepéről.) Az *ismétlés* tehát a dualitás és a sokvilág elv mellett a harmadik lényeges alapstruktúra, amely már az alteritás szemléletében is kimutatható, és funkciója a transzcendentális igazságnak (lásd állapotfüggvény, burkolt rend) újra és újra történő kinyilvánítása (lásd redukált állapot, kifejezett rend) az immanens valóságban. Az archaikus létezés repetitív jellege nézetem szerint izomorf a kvantumelméletből ismert U és R állapotok folytonos váltakozásával, s feltehetőleg a performatív elméletek szellemi muníciója is implicit módon innen ered.

Az univerzum isteni organizmusként történő, már érintett megközelítése, az immanenciát átható transzcendenciának, a lélek és test egységének, a dolgok és élőlények Istenben való azonosságának tételezése felfogásom szerint a *kvantumos összefonódás*, a nemlokális törvényével izomorf. Ez tehát hipotézisem szerint a negyedik kvantumfizikai eredetű mentális alapstruktúra, amely már az alterításban is megmutatkozik. A posztmodern virtuális szerepjátékokban szintén tetten érhető a nemlokális, hiszen a felhasználók egyes valóságcsatornái valószínűleg megoszlanak a „fizikai” én-ek és avatarjaik között, mely viszonyban bármely avatarunk elkülönült entitás, ugyanakkor mégsem választható el a „fizikai” énünk valamely valóságcsatornájától, tehát konkrét kvantumos összefonódás van közöttük. A későbbiek során remélhetőleg láthatóvá válik, hogy mind a dualizmus mint „vertikális”, mind az ismétlődés mint „horizontális” struktúra, továbbá az összefonódottság és a sokvilág modell, valamint az ezekhez kapcsolódó beszéd és írás mentális mintái eltérő hangsúllyal ugyan, de kimutathatók a modern és posztmodern filozófiai gondolkodásban is.

Előzmények II.: a modernitás filozófiája

A modernitás beköszöntét Descartes filozófiája, valamint annak kiteljesítői, Kant és Hegel rendszere jelenti. A karteziánus filozófia, bár dualisztikus jellegű, tehát Isten létét nem tagadja meg, azt állítja, hogy az emberi élet és a világ törvényszerűségei nem transzcendens jellegűek, hanem immanensek, azaz a természet, az ember és a társadalom kauzális összefüggéseiből megismerhetők. A megértés alapja a vallásos hittől elválasztott racionális, természettudományos gondolkodás, mely a világot megismerhető objektumokra, illetve a megfigyelő és értelmező emberi tudatra osztotta fel. Míg az alteritás duális felfogásában a transzcendens szféra határozza meg az immanens összefüggéseket is, a mechanisztikus karteziánus rendszerben a transzcendens léterület leválasztódik, Isten csak „első mozgató”, aki az immanens törvényeken alapuló univerzum autonóm működésébe nem avatkozik bele. A fentebb tárgyalt, nézetem szerint *kvantumfizikai alapú dualisztikus*, illetve sokvilág elvű mentális alapstruktúra tehát kétszeresen is jelen van a descartes-i filozófiában, egyrészt Isten és az immanens világ, másrészt a (külső vagy tudati) objektum és az autonóm megismerő szubjektum, továbbá az egyes individuumok, valamint a modern és más kultúrák szétválasztása formájában.

A kvantum dualizmus jelenlétét húzza alá a modernitásban Freud felfogása is, aki szerint a modernitás születése, bár ő ezt a fogalmat nem használja, az emberiséget ért három narcisztikus trauma nyomán jött létre. Feltételezése szerint az alteritás idején az emberek a világot antropomorfizálták, vagyis a szubjektív-lelki minőséget kiterjesztették a tárgyakra, az élőlényekre, tehát saját magukon túlra is, amiből az következett, hogy mindent az ember képére formálnak hittek. A három trauma közül az első a kopernikuszi fordulat volt, melynek révén rá kellett döbbernünk, hogy nem mi vagyunk a kozmosz közepe. A második trauma Darwin elmélete volt, aki azt állította, hogy az ember csak egy lépcsőfok az élőlények evolúciójában. A harmadik megrázkódtatást pedig maga Freud okozta a pszichoanalízissel: modellje szerint az ember még saját magán belül sem úr, hiszen a tudattalan nem engedelmeskedik a tudatosságunknak.

Az én tehát szembekerült a fizikai természet és az élőlények külső, valamint saját ismeretlen lelkiségének belső kozmoszával, ami jól mutatja a kvantum dualisztikus minta működését. Freud szerint tehát a világ dezantropomorfizáltta, deszubjektivizáltta vált, egyre inkább háttérbe szorult a korábban mindent átható szubjektív lelkiség. E szembenállások révén deszubjektivizálódó világ azonban egyrészt lehetővé tette mind az absztrakciót (tudomány, erkölcs), mind a szubjektivitást letisztultabban hordozó léterületek kirajzolódását (művészet), ugyanakkor az alteritás ismétlődésre épülő rendjével szemben a dinamika, a változás, vagyis a dialektika felértékelődését (Heller–Fehér, 1993). A kvantum ismétlődési minta tehát a deszubjektivizált világ tézis-antitézis párjainak szuperponált hullámállapotú dinamikáján keresztül mutatkozik meg. A konfliktusok kidolgozására, redukált állapotú szintézisek létrehozására épül, melyek azonban ismét dialektikus ellentmondások alapjává válnak. A *modernitás kvantum ismétlési mintája* tehát nem a ciklikusságban, hanem a *változás* ismétlődésében, a történelmi tudat kibontakozásában mutatkozik meg.

Habermas szerint (1998) a „felvilágosodás tervezete”, mint láttuk, három öntörvényű lét- és megismerési területet határozott meg: az íráshoz hasonlóan absztrakt objektív tudományosságot, a szintén absztrakt univerzális erkölcsöt és az autonóm művészetet. Ezek azonban nem pusztán filozófiai elvek voltak, hanem az élet minden területén érvényesíteni kívánt átfogó látásmódot jelentettek. Az alteritás a teljes emberi élet transzcendálását, a

modernitás viszont ezzel szemben az egész élet racionalizálását tűzte ki célul. Pontosabban felfogásom szerint az alteritás transzcendens, megismerhetetlen rendjét a karteziánus filozófia az immanencia megismerhető szférájába helyezte át. Ezért a *kvantumosságok* mentális mintája nem minden modern gondolkodónál jelenik meg, egyrészt a transzcendens és immanens léterületek éles szétválasztása miatt, másrészt a teljes élet racionalizálásának programjában a lokális kauzalitás előtérbe helyezése következtében. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a kvantumos világszervező törvények a tudat és a gondolkodás színterén, akárcsak fizikai szinten, nem mechanisztikusan, hanem valószínűségi módon érvényesülnek, azaz létezik „szabad akarat”.

A modernitás filozófusai közül Descartes mellett feltétlenül érinteni kell Spinozát, akinek filozófiája és hermeneutikája kétségtelenül a modern későbbi nyelvelméleteinek legkorábbi megalapozása. Spinoza számomra azonban elsősorban azért érdekes, mert bizonyos értelemben képes volt meghaladni a transzcendens és immanens, a lélek és a test, a „gondolkodás” és a „kiterjedés” Descartes által élesen elválasztott fogalmait, melyeket egyetlen monisztikus egységbe foglalt. Azt állította, hogy ezek nem önálló szubsztanciák, hanem az egyetlen lényegiségnek különböző oldalai. Ezt a lényegiséget, mint homogén rendszert, annak elemeivel, az emberrel, Istennel, szubjektummal, objektummal, jelentéssel stb. együtt – a ráció elvét a lét teljességére alkalmazva – *geometriailag* véli értelmezhetőnek. Azaz természettudományos, matematikai modellt használ a lét alapstruktúrájának megközelítéséhez, ahhoz hasonlóan, ahogy jómagam alkalmazom a kvantumelméletet.

Ezzel egyrészt, nem transzcendens alapon, de az alteritásról már kimutatott kvantumosság *összefonódási elvből* következő gondolkodási mintának megfelelően fogalmaz, hiszen Istent, az embert, a természetet egylényegűnek, egyaránt immanensnek tartja, melyek közül Isten a panteisztikus természetben rejlő abszolút szubsztancia. Másrészt a koppenhágai értelmezés alapján is megközelíthető, amit mond, mivel elképzelhető, hogy a képzetes hullámfüggvény és a redukált állapot is ugyanannak a spinozai lényegiségnek a két oldala – és kérdés, hogy e szubsztancia bármiféle „egyesítő” elmélettel egyáltalán leírható-e. Így Spinoza rendszerében végső fokon megjelenik a *kvantumosság dualizmus*. Továbbá „a spinozai gondolat a nyelvet olyan jelenségként értelmezi, amely korlátai következtében *újra és újra kénytelen elmondani* az emberi, immanens élet lényeges tartalmait. A nyelv, a szöveg ezen tartalmak fenoménjeként fogható fel, az értelmezés pedig a szövegek fenomenológiája” (Bókay, 1997, 65–66 – kiemelés tőlem). A *kvantumosság ismétlés* mentális mintázatát tehát Spinoza korai textuális fenomenológiájában érhetjük tetten. Mivel a modernitás és a strukturalizmus mélyreható kvantumelméleti elemzésére e helyütt nincs lehetőség, az alábbiakban érintett gondolkodók rendszereiből csak egy-két olyan jellemző vonást emelek ki, melyek példaként szolgálnak a kvantumosság gyökerű mentális alapstruktúrák létezésére és működésére.

Érdemes néhány szót ejteni a strukturalizmusnak a hermeneutikához fűződő sajátos viszonyáról. A hermeneutika kezdetben a vallási szövegek értelmezésének tudománya volt. Spinoza volt az első, aki előrevetítette a modern megértéseméletét azzal, hogy a tiszta immanenciára alapozott filozófiai rendszerét a nyelvre, szorosabban véve a bibliai szövegekre is alkalmazta. A szent szövegeknek kettős immanens értelmet tulajdonított, a belőlük megérthető isteni értelmet a grammatika, a „lélekbe írt” vallást pedig a pszichológia kidolgozása révén közelítette meg. A modernitás objektív, tiszta leírásával szemben a hermeneutika szemlélete nem teológiai értelemben vett transzcendens elemeket, a relatív, változó, szubjektív kontextust, a léterületeken belüli és a léterületek közötti horizontális

összefüggéseket is tartalmaz, melyeket talán a kvantumos összefonódás sajátos tudati megnyilvánulásának tekinthetünk. A megértés fogalmának természetéből következően mindenféle hermeneutika feltételezi a megértési folyamatok teremtő szerepét, véletlenszerűségét és többértelműségét, vagyis azt, hogy az értelmezés során valami több jön létre, mint amit a nyelvi tárgy konkrétan tartalmaz. A véletlen egyértelműen az állapotfüggvény képzetes valószínűségi jellegére utal, ami nézetem szerint a tudat megértés előtti állapotát jellemzi (lásd Eco ekviprobabilitás fogalmát, 2006). A többértelműség pedig a tudat megértés előtti képzetes hullámállapotából többféle redukált, megértés utáni tudatállapot akár egyidejű létrejöttét jelenti, amit a sokvilág modell mentális szintű működésének tekintek.

A modernitás tehát a transzcendencia tökéletes elutasítása következtében két irányba haladhat: egyrészt az objektumként felfogott megértési eseményt formalizálhatja legalább részlegesen, és egy filozófiailag korlátozott nyelvi interpretációelméletet dolgoz ki, ahogy Ricoeur is tette. Vagy másrészt teljes mértékben dehermeneutizál, tehát reduktív módon a nyelvi tárgyat és a jelentést azonosnak fogja fel, s így a hermeneutikából logika lesz. Az utóbbi irányzat egyik ága a szubjektivitást előtérbe helyező Husserl fenomenológiája, vagyis a szubjektum mint objektum elméletének kidolgozása. A másik, Wittgenstein által kijelölt nyelvfilozófiai út nem a szubjektumot, hanem kizárólag a nyelvi tárgyat elemzi, és ebből kíván objektív jelentéskonstrukciókat leszűrni. Az alábbiakban a husserli modellt, valamint néhány modern nyelvelmélet kvantumelméleti vonatkozásait foglalom össze.

Husserl matematikusnak készült, így nem véletlen, hogy Spinozához hasonlóan hajlamos volt a lehető legabsztraktabb gondolatok kidolgozására. Felfogása szemben állt mind az empirikus, naturalista tudományosság pozitívizmusával, mind az empirikus, pszichológiai énfelfogással s ennek következtében a hermeneutikával is, amely a jelentésnek nem az absztrakt, statikus, hanem a valós, dinamikus formáit, létrejöttének folyamatát hangsúlyozza. Husserl ezért egy olyan értelemrendszert igyekezett meghatározni, amely a tudat központi struktúrájaként megelőzi a rendszerszerűen megragadhatatlan empirikus tárgyi és pszichológiai világot. Ennek a tudati jelentésrendszernek az egyik legfőbb jellemzője az, hogy absztrakt platonikus jellegű, másrészt pedig alapvetően intencionális, azaz formálisan valamire irányuló. Az ember lényegszemlélete, formális irányultsága nyomán artikulálódik minden értelem (cogito), ez teszi lehetővé a megismerést, azonban ontológiailag nem vezethető le belőle sem az empirikus én, sem a tárgyi világ – ezt jelenti a husserli „fenomenológiai redukció” (1972, 199). A formális tudat tehát előzetesen, intuitíve rendelkezik bizonyos lényegiségekkel, fenoménnel, melyeknek ismeretelméletileg csak korrelátuma az adott empirikus létező. Ennek a lényegen keresztül létezőnek a lényeglétét ragadja meg a tudat, nem pedig valami reális tárgyat. Az absztrakt értelemrendszer a noézis során jön létre, ennek elemei az egy-egy fenoménhoz kapcsolódó, arra irányuló (intencionális) noémák, melyek nem mások, mint a nyelvi jelentések (McIntyre–Smith, 1982, 81), a jelentés fogalmának általánosításai – a husserli rendszer tehát a strukturalizmus megalapozója.

Husserl tudatfelfogása nézetem szerint a kvantumos dualisztikus gondolkodási minta újabb példája. Egyrészt a fenomenológiai redukcióval elválasztja egymástól az absztrakt noémikus tudatot az empirikus tárgyi-pszichológiai valóságtól, és közöttük nem feltételez semmilyen kapcsolatot. Másrészt az absztrakt fenomenológiai tudat is feltételez egy eleve adott, középponti ént (vö. karteziánus színház), mely képes a tőle elkülönült lényegiségek szemléletére. Felmerül a kérdés, hogy ha a fenomenológiai tudat nem függ a tárgyi világtól és az empirikus éntől, vagyis az alapját képező noémák az érzékeinkkel nem ragadhatók meg, akkor honnan kerülnek a tudatba ezek az absztrakt entitások, melyeket kizárólag a

„tiszta intuíció”, vagyis egy különleges, ún. „fenomenológiai reflexió” (Føllesdal, 1982, 73–80) segítségével foghatunk fel. Az, hogy a noémák nem érzékelhetők és csak intuitíve ragadhatók meg, azt jelenti, hogy transzcendens jellegűek. Ebből viszont az következik, hogy Husserl – akarva-akaratlanul – feltételezi a fenomenológiai tudat és egy metafizikai rend nem kauzális, nem empirikus jellegű összekapcsoltságát, s így kimondhatjuk, hogy felfogásában a kvantumos összefonódás törvényéből eredő gondolkodási alapminta is érvényesül.

Ha Husserl rendszerét a kvantumos nemlokális modelljébe helyezzük, a fenomén, mint absztrakt, transzcendens tudati entitás a bohmi–walker–sheldrake-i burkolt, kiterjedt tudatossághoz tartozik. Nézetem szerint a szubjektum számára létező empirikus tudati objektumok mint redukált állapotok ennek a nemlokális tudatosságnak a megmutatkozásai. Azonban, ahogy a kvantumelmélet nem ismeri a komplex és a redukált állapot közötti átmenet jellegét, ugyanúgy nincs kapcsolat Husserl modelljében a fenomének és a konkrét tudati képek között. A walker-i modellből leszűrhetően minden empirikus tudati tényhez tartozik egy-egy fenomén, de nem minden fenoménnek van empirikus tudati megfelelője, hiszen az agyunk valószínűleg a nemlokális tudatosságnak nem minden folyamatára tud ráhangolódni, vagy ha mégis, előfordulhat, hogy egy fenomén csak sejtésszerű tudati objektumként jelenhet meg, mivel nincs rá nyelvi-logikai kifejezésünk. A fenomenológiai módszer alapján továbbá ugyanazon empirikus tényre vonatkozó, különböző tudati valóságcsatornák által létrehozott valóságkonstrukciók mutathatók ki, ami a sokvilág elv mentális mintaként való megjelenésére utal. Husserl rendszerében tehát egyaránt kimutathatónak vélem a kvantumos dualitásból, az összefonódásból és a sokvilág elvből eredő mentális alapstruktúrákat.

„Amit egyáltalán meg lehet mondani, azt meg lehet mondani világosan; amiről pedig nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” (Wittgenstein, 1963, 111). Wittgenstein dolgozta ki az immanens racionalitásnak, a logikának a legtökéletesebb elméletét, ugyanakkor rámutatott arra is, hogy ennek az értelemnek a határai ontológiailag nem azonosak a lét határaival: az immanencián túl még van valami. Ami világosan és immanensen megmondható, az mindaz, ami nyelviileg kifejezhető, ami ezen túl van, arról nem tudunk beszélni. A tudati, logikai jelenségek nyelvi természetűek, és átfogják az immanens létezést. Nem merül fel a kérdés, mint Husserl fenoménjainál, hogy a tudatban lévő logikai struktúráknak van-e transzcendens oldala, mert a szubjektum önmagáról semmit se mondhat. Wittgenstein szerint tehát a cogito *azonos* a nyelvvel, mely utóbbinak kidolgozható az egzakt logikai rendszere.

A dolgozat első két részében pontosan azt kíséreltem meg bemutatni, hogy a kimondhatóság és a hallgatás területei attól függenek, hogy milyen nyelvet és ennek megfelelően milyen logikát alkalmazunk. Mint láttuk, az arisztotelészi azonosításokra és a kétértékű logikára, illetve az okozatiságra épülő hétköznapi nyelv segítségével nem lehet megragadni a feldobott pénzérme állapotát, az elemi részecskék, a tudat viselkedését és végső fokon semmit, amiről eddig azt gondoltuk, hogy „értjük”. Értelmezésükhöz háromértékű logikára, a statisztikai valószínűség beépítésére van szükség. Maga Wittgenstein is tudatában volt, hogy az oksági determináció nem természeti, hanem nyelvi törvény: az a kijelentés, hogy a nap felkel, pusztán nyelvi feltételezés. A hétköznapi nyelvhasználat évezredek óta tele van ehhez hasonló tévedésekkel, amelyek megakadályozták az univerzum valódi működésének megértését. „A világ tények és nem dolgok összessége”, mondja Wittgenstein (1963, 1.1 a hivatkozásokban a bekezdések számozását használom), Nietzsche szerint viszont

nincs tény, csak magyarázat. Nemcsak a dolgok kaotikusak, hanem a tudati tények is – ítéleteinknek objektív valóságjellegét tulajdonítunk.

A kétértékű logikán alapuló megértésünk tehát korlátozott és reduktív, és bár bizonyos jelenségek felszínes megközelítésére, a hétköznapi életben való eligazodásra, ugyan egyre kevésbé, de alkalmas eszköz, a világ mélyebb megközelítését nem teszi lehetővé. A hagyományos logika úgy viszonyul a háromértékűhöz, mint Newton–Galilei rendszere a relativitáselméletéhez: részhalmaza, szélső esete annak. A háromértékű logikai rendszer tartalmazza a kétértékűt, tehát előbbivel olyan gondolkodási rendszerek is megközelíthetők, amelyek a hagyományos logika talaján állnak, ilyenek tartom a strukturalizmust, azonban ez fordítva nem igaz. A későbbiekben megpróbálom bemutatni, hogy kétértékű logikával a háromértékű logikán alapuló gondolkodási rendszereket nem lehet érvényesen leírni, utóbbiak közé tartozónak látom többek között implicit módon a posztstrukturalizmust és nagyrészt a már tárgyalt archaikus felfogást is. A háromértékű logikával olyan tudati jelenségek is megközelíthetők, amelyeket a hagyományos logikával is érthetőnek gondoltunk, ez az értelem azonban a kvantumlogika fényében korlátozottnak bizonyul. Ezért, ahogy eddig egyes premodern és modern gondolkodókkal tettem, Wittgenstein néhány kulcsfontosságú gondolatát is megpróbálom elhelyezni a háromértékű kvantumlogikai rendszerben.

„A világ mindaz, aminek esete fennáll” – szól a *Tractatus* első tétele. Aminek pedig az esete fennáll, az nem más, mint tények halmaza: a „fennálló elemi tények összessége a világ” (2.04), ahol persze világon az immanens logikai-nyelvi világot kell értenünk. Eszerint az elemi tények a világ legalapvetőbb építőelemei, s ha ezeket sikerülne meghatározni, akkor eljutnánk az immanens létezés alapvető struktúrájához. A háromértékű kvantumlogikában ezek az elemi tények pontosan azok a kozmikus és tudati szinten is érvényesülő, az első részben tárgyalt kvantumos választások, amelyek révén az univerzum az ősrobbanás óta fejlődik és kiterjed, amelyekre az egész természeti és emberi világ épül. A kétértékű logika csak a kvantumos választások redukált részecskeállapotát, immanens végeredményeit látja, a háttérben lévő transzcendens rendet, minden kvantumos választás képzetes valószínűségi előzményét nem. Wittgenstein, feltételezhetően anélkül, hogy ismerte volna a kvantumelméletet, pontosan látta, hogy létezik a hétköznapi nyelv és logika segítségével nem megragadható transzcendens rend, amiről számomra nyilvánvaló, hogy egyik lényeges mozzanata a kvantumos választások képzetes oldala, mely a háromértékű logikával közelíthető meg.

Wittgenstein ismeretelméletében „a tények logikai képe a gondolat”, hiszen a megismerési folyamatban „képeket alkotunk magunknak a tényekről” (2.1). A tény nem dologi valóság, hanem annak logikai-nyelvi formája, ezért a gondolat mint kép sem pusztán tükrözés vagy jelölés, hanem modellalkotás: „a képben a leképezés logikai formája közös a leképezettel” (2.2), s a gondolatokat a kijelentések teszik érzékelhetővé. Az immanens lét egyik oldala tehát a dolgok mint nyelvi tények összessége, másik oldala pedig a gondolatok mint tudati képek és megnyilvánulásaik, a kijelentések halmaza. A két szféra egymásra vetítve létezik, a tények és a kijelentések összessége a világ közös, homogén logikai terének két oldala, az immanens értelem pedig a világ és a gondolatok logikai metszete. Mint ilyen lehetővé teszi számunkra a tények és a gondolkodás szabályszerűségeinek felismerését és nyelvi megfogalmazását: „a logika nem tan, hanem a világ tükörképe” (6.13). Wittgensteinnél tehát, hasonlóan más modern gondolkodókhöz, az immanens lét megkettőzése a kvantum dualisztikus gondolkodási mintára, az értelemalkotás egyik alapvető struktúrájára utal. E struktúrákat maga is feltárhatónak tartja, de nem a fizikában és nem is a formális tu-

datban, hanem kizárólag a nyelvben keresi őket, s belőlük minden egyéb értelmet levezethetőnek vél.

Ugyanakkor Wittgenstein tényekről szóló megállapításait az EWG-moddal is megközelíthetjük, mely szerint minden kvantummos választás mögött rejlő képzetes lehetőségek („esetek”) közül pusztán az e világi immanens kimenetel érzékelhető számunkra, ami viszont azonnal a kétértékű logikán alapuló ismereti hálóba kerül („tény”), ezért csak a hétköznapi nyelven tehetünk róla „kijelentést”. „A kijelentés egy helyet határoz meg az [immanens – Cs. J.] logikai térben.” A kvantummos választások hátterében lévő többi „eset” a sokvilág értelmezés szerint más, a miénkhez képest transzcendens (a szupertérben lévő) univerzumokban valósul meg. Ezért ezek a mi világunk szempontjából nem érzékelhetők, nem léteznek, nem kerülnek be a kétértékű logikán alapuló ismereti hálónkba, nem „tények”. Így nem is tehetünk róluk „kijelentést” – ez kizárólag a háromértékű logikán alapuló kvantumelméleti ismereti hálóban tehető meg, az arra jellemző sajátos nyelven. Ez persze nem jelenti azt, hogy ezt a sajátos kvantumlogikai nyelvet közelítőleg ne lehetne „lefordítani” a hétköznapi nyelvünkre – pontosan ezt teszem most is.

A háromértékű logikán alapuló kvantumelmélet viszont az állapotfüggvény (U) révén transzcendens mozzanattal rendelkezik. Ez nem a valószínűségben ragadható meg, hiszen a redukció (R) pillanatától kezdve az már az immanencia része, hanem a *képzetes* tényezőt tartalmazó valószínűségben, amelyről viszont a kvantumlogika segítségével tehetünk – elsősorban matematikai jellegű – kijelentést. (A formális, kétértékű logika szempontjából persze már a valószínűség is transzcendens jelenség, ezért utasítja el a hermeneutikát.) Wittgenstein nagysága pont abban nyilvánul meg, hogy nagyon is tisztában van a kétértékű logika, az immanens értelem korlátozott jellegével. „Nyelvem határai világom határait jelentik (5.6), a logika betölti a világot; a világ határai az ő határai is” (5.61). Csak olyan kijelentéseket tehetünk, amelyek logikai természetűek, magának a logikának a létjellegéről, a *logikaiságról* azonban nem tudunk beszélni, mert definiálásához ki kellene lépnünk a logikából – vagyis a nyelvből, az immanens értelemből.

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy „a szubjektum nem tartozik a világhoz, de ő a világ határa”: Wittgenstein szerint a szubjektumról is hallgatni kell, az nem tekinthető objektumnak, a „karteziánus színház” nem létezik. Egy kétdimenziós lény „hétköznapi” tapasztalata alapján sohasem lesz képes elképzelni a harmadik dimenziót. Husserl fenomenjei ezért válnak a formális rendszere számára transzcendentálissá, és ugyanez a megoldatlan problémája Dennettnek is a tudat „magyarázatánál”: a tudat „megértése” a kétértékű logika szerint nem lehetséges, ezért maximum a különböző tudati jelenségek működését próbálhatjuk leírni, és ezek összességéről önkényesen kimondhatjuk, hogy a tudat „magyarázatát” jelentik. A fizikusok azonban azt szokták mondani, hogy a matematikai formalizmusokat nagyon komolyan kell venni. Így a kétdimenziós lény számára a harmadik dimenzió elvi, matematikai létezése lehetőséget ad létének meghatározására. Ugyanígy kell kilépnünk a kétértékű logikából a matematikailag bizonyított háromértékűbe, hogy lehetőségünk nyíljon a mikro- és makroszintű kvantumjelenségek és talán a tudat megragadására is. Ugyanez, ami a kétértékű logikában kimondhatatlan és transzcendens, a kvantumlogikában megközelíthetővé válik.

„A világ értelmének a világon kívül kell lennie” (6.41) – a kimondhatatlan valami olyasmi, ami pusztán „megmutatkozik”, amit az immanens értelem nem foghat fel. Ilyen „világon kívüli”, pusztán megmutatkozó értelem Wittgenstein szerint Isten, az élet értelme, a művészet, az erkölcs, a halál, a szubjektum stb.; nézetem szerint idetartozik még a

képzetes állapotfüggvény, Bohm burkolt rendje, Husserl fenoménja, a Walker-féle kiterjedt tudatosság is, melyek csak jeleikben, megnyilvánulási formáikban érzékelhetők és foghatók fel, de meghatározásuk a kétértékű logikában lehetetlen, hisz transzcendensek. A kvantumelméletben azonban ez a jelenség jól ismert, és egyéb jellemzőkkel is kiegészül. Az elemi részeket se látta még senki, csak különböző jeleiket, attribútumaikat tapasztalhatjuk („nem valóságos” jelleg); komplementer paraméterpárjaik nem mérhetők egyszerre („határozatlanság”, „statisztikai jelleg”). Képzetes valószínűségi és redukált állapotai vannak („kettős természet”, „dualizmus”), ezek az állapotok váltakozva ismétlődnek („repetitív, performatív” jelleg); nemlokálisan összefonódtak („holisztikus jelleg”), és végül a megfigyelés/kölcsönhatás befolyásolja őket. Wittgenstein gondolati modelljének kvantumlogikai elemzése is oda vezet, ahová a tudat vizsgálata a második részben: a szubjektum az elemi részekhez hasonlóan viselkedik, vagyis úgy tűnik, érvényesek rá a kvantumelmélet törvényszerűségei. A részletek felderítése persze hátravan, és ehhez talán a kvantumelmélet tökéletesítésére is szükség lesz.

Wittgenstein filozófiai modelljének végpontján mindenesetre ugyanaz a transzcendencia jelenik meg, mely később a posztmodernben lesz jelentős. Rendszerében ez a transzcendencia egyrészt a személyesség, másrészt a lét kérdéséhez kapcsolódik: „Nem az a misztikum, *milyen* a világ, hanem az, *hogyan van*” (6.44). Ugyanebben az irányban keresi és találja meg a saját válaszait később Heidegger, Wittgenstein azonban úgy érezte, az emberi lehetőségek végpontjára érkezett, s ezzel képes volt korrekten szembenézni: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” (7). Három évvel a *Logikai-filozófiai értekezés* megjelenése (1922) után láttak napvilágot a kvantumfizika legfontosabb felfedezései (többek között a Schrödinger-egyenlet), majd 1927-ben jelent meg Heisenberg határozatlansági tétele – ezek ismeretében Wittgenstein talán módosított volna a rendszerén.

Ha már Wittgenstein kapcsán szóba jött a logika, akkor foglalkoznom kell Peirce (1931) pragmatista szemiotikájával is, elsősorban azért, mert rendszerének két eleme a kvantumelméleti elemzés szempontjából igen tanulságos. A Husserl, Wittgenstein és Frege modernista metafizikai tradíciójából merítő, de azt a nyelvhasználat praxisára alkalmazó Peirce-nél is kimutatható a kvantumos dualisztikus gondolkodási minta, mégpedig a fregei szemantikai háromszögből kiindulva a szubjektum által felfogott jel és az interpretáns megkülönböztetésében. A fregei értelemben a tudatban létező jel (az érzékelt fizikai-materiális elrendeződés jelként felfogott tudati megfelelője) nézetem szerint egy lehetőségjellegű entitás, és mint ilyen, a képzetes valószínűségi állapot segítségével írható le, egészen a logikai értelmezés folyamatának végpontjáig, amikor is megjelenik a jelentés, melyet redukált állapotúnak tekintek.

Meg kell jegyezni, hogy felfogásom szerint *ontológiailag*, létmódját tekintve minden szubjektív tudati folyamat a Bohm–Walker–Sheldrake-féle burkolt, nemlokális, transzcendens rend, a „kiterjedt tudatosság” része, melyet agyunk lokalizál, és így a sajátunkként érzékeljük. Így a redukált állapotú jelentést mint absztrakt („anyagtalan”) mentális képet sem tekinthetjük immanensnek, csak megmutatkozásait, például a kimondott vagy leírt változatát, a vonatkozó agykémiai, agyi elektromos változásokat. *Ismeretelméleti* szempontból azonban a tudatban lévő jelnek az értelmezést megelőző állapotát lehetőségjellegűnek, transzcendensnek, a létrejött jelentést viszont a szubjektum szempontjából objektumként érzékelhetőnek, immanensnek tekintem. Peirce persze pragmatista lévén nem bíbelődik a szubjektív tudati folyamatokkal, így aztán wittgensteiniánus módon az embert az immanens szemiotikai jelle redukálja: „...a szó vagy jel, amit az ember

használ, *maga* az ember... Így a nyelvem önmagam összege” (1931, vol. 5, 189 – idézi Bókay, 1997, 138).

Fregénél a jelentés egy lezárt, stabil, kollektív mentális entitás. Peirce azonban a jelentést interpretánsként ragadja meg, s ezzel nyitottá, flexibilissé és személyessé alakítja. Az értelem tehát a jelentéstudajdonítás teremtő folyamatában a címzettek mentális produktumává, metaszövegévé válik, kontextualizálódik, temporalizálódik. Peirce továbbá azt állítja, hogy a jel és az interpretáns végtelen sorozatban folyton helyet cserélnek, mivel minden interpretáns a saját magam számára tovább értelmezendő jelnek tekinthető, a kijelentésben megnyilvánuló interpretáns pedig mások számára szintén egy jel, amit értelmeznek, és így tovább. A folyamatot Eco „végtelen szemioziznak” nevezi (1976, 69). Ez kvantumelméleti megközelítésben azt jelenti, hogy a képzetes lehetőségtermészetű jel az értelmezés során redukált állapotba kerülve interpretánssá válik, de ez a redukált állapot csak átmeneti, mert a következő képzetes valószínűségi állapot alapját képezi, és a folyamatnak nincs vége. Nyilvánvaló, hogy a modell párhuzamba állítható a kvantumelmületről szóló részben tárgyalt U és R állapotok váltakozásával, mely az U fázisok környezettel történő kölcsönhatásából ered. Nézetem szerint tehát Peirce modellje a kvantumos ismétlődés törvényszerűségén alapuló mentális alapstruktúrán nyugszik, ami a befogadói értelmezést középpontba állító posztstrukturalista szemléletnek is egyik alapvető eleme.

Hasonlóan megközelíthető kvantumelméletileg Peirce második triádja is, melyben az emberi tudat által interpretálható jelek típusait osztályozza, a fizikai valóságra való vonatkozásuk szempontjából. E helyütt csak a triád első elemével foglalkozom, ez az ikon, mellyel kapcsolatban mindenekelőtt szeretnék eloszlatni néhány tévedést. Pontatlan fogalmazással azt szoktuk mondani, hogy az ikonikus reprezentáció első típusa – a sematikus rajz, a (realista) festmény, a szobor, a fotó, a filmkép – *hasonlít* az alapjául szolgáló fizikai valóságra. Nyilvánvaló azonban, hogy egy festékes vásznat, egy fotópapírt vagy egy faragott kődarabot nehezen tekinthetünk például egy élő emberi alakhoz akár csak hasonlóknak is. Pontosabb megközelítéssel az ikonban a jelölő (a jelvalóság) a jelöltnek (a tárgyvalóságnak) *valamely tulajdonságával* rendelkezik. Ez azonban szintén nem teljesen igaz, mert a festmény és a szobor esetében a mű egyetlen tulajdonsága sem lesz olyan soha, mint a folyton változó, organikus valóság, és ez nem is cél, még akkor sem, ha a művész modell után alkot. A fotó esetében sem áll a kijelentés, mert a tárgy fény-árnyék, szín- stb. viszonyainak visszaadása a fotográfia technikailag determinált (analóg vagy digitális) kommunikációs csatornája által többszörösen torzítva, kódoltan történik, semmivel sem kevésbé önkényesen, mint bármely nyelvben. Eco volt az első, aki világosan kimutatta, hogy pl. a fotónál nem a kép hasonlít a referenciára, hanem a *két észlelési helyzet* között vannak hasonlóságok, s hozzátehetjük, a két helyzet nyomán létrejövő *tudati képek* között, mivel a fotó a fizikai világ látási érzékelésében szerepet játszó kódok közül sokat felhasznál. Az ikonnál tehát a jelölő és a jelölt szemiotikai viszonyában ugyan van valóságkapcsolat, de ez sokkal kevésbé meghatározó, mint az őket összekötő mentális konstrukció.

Az ikonnal kapcsolatos fogalmi zavar természetes jelenség. A jelölő és a jelölt közötti hasonlóság, a közös tulajdonságok meglétének pontatlan feltételezése nézetem szerint a kétértékű logikánk, a nyelvünk korlátozott jellegének tudható be. Az ikont ugyanis a háromértékű kvantumlogikával megközelíthető jelenségnek tekintem. A technikai képek nagy jelentősége miatt és az egyszerűség kedvéért a fotó példájából indulok ki. A fotó létrejötté, látási érzékelése és értelmezése folyamatában négy entitás vesz részt: a referencia (tárgyvalóság, jelölt); az információhordozó (Husserl megfogalmazásában a képdolog) raj-

ta a vizuális üzenettel (jelölő); a hordozó és az üzenet tudati képe; a fogalmi (denotatív) jelentés a hozzá kapcsolódó konnotációkkal.

Mindenekelőtt lényeges leszögezni, hogy a fotográfiai leképezésben a képi üzenet pusztán egyetlen *lehetséges megnyilvánulása* az alapjául szolgáló referenciának. A fizikailag a hordozóra került vizuális üzenet elszakadt a referenciától, ugyanakkor annak korlátozott megmutatkozásaként őrzi a nyomát. A vizuális üzenetben lévő referencianyomhoz képest az eredeti tárgy egy transzcendens szféra részévé válik, hiszen *semmilyen valós érzékletet* nem szerezhetünk róla – nem tudjuk pontosan, milyen volt az anyaga, a tapintása, az íze, a szaga, a valódi méretei, a hátuljának formája, a mozgása stb. az expozíció pillanatában, ráadásul tárgyként már lehet, hogy nem is létezik. A fotó alapján még a tárgyvalóság látható formájáról, a fény-árnyék viszonyairól és a színéről sem tudunk biztosat, hiszen ezt a néhány vizuális jellemzőjét is átkódolta, eltorzította a fotó kommunikációs csatornája. Összességében tehát elmondható, hogy a képhez viszonyítva a referencia transzcendens és valószínűségi jellegű, vagyis létmódja megegyezik a komplex állapotfüggvényével, míg a hordozón lévő referencianyom a tárgy redukált állapotú megnyilvánulása. A fotó tehát kvantumlogikai értelemben kettőzi meg a valóság egy szegmensét: létmódjának egyik oldala a bohmi burkolt, transzcendens, másik oldala pedig a redukált, megnyilvánult szféra.

Még egy érdekes bizonyítékot lehet felvonultatni a fotó kvantumelméleti megközelítése mellett. A fotográfiai leképezés kommunikációs csatornájának egyik technikai feltételét, az expozíciós időt bizonyos határok között változtatni lehet. A mozgás fotózása esetén, minél rövidebb az expozíciós idő, és minél lassabb a mozgás, a képen lévő referencianyom annál inkább pillanatszerű, redukált jellegű lesz, a mozgásból következő elmosódás (motion blur) alig vagy egyáltalán nem látható. Ha azonban az expozíciós időt megnöveljük, azonos sebességű tárgy esetén a redukált referencianyom feltárja komplex valószínűségi eredetét: elmosódott, ún. bemozdulásos képet kapunk. Sem a szélsőségesen pillanatszerű, sem a hosszú mozgásfázist leképező bemozdulásos képen továbbá nem határozható meg a téridő iránya: utóbbi esetben a lendülő kéz mozgásának szélső állapotairól biztosan nem, csak valószínűségi jelleggel dönthető el, hogy melyik a kezdő, illetve a végpont. Itt nem mással van dolgunk, mint a Heisenberg-féle határozatlansági reláció működésével a fotográfiai leképezésben. Minél inkább lokalizálni akarjuk a mozgó tárgy helyzetét (rövid expozíciós idő), annál inkább bizonytalaná, leolvashatatlaná válik a sebesség, illetve ha a sebességet akarjuk lokalizálni (hosszú expozíciós idő), akkor a helyzet válik határozatlanná, a bemozdulás azt csak kontinuumszerűen teszi megragadhatóvá. A fotográfia mint detektálás szempontjából tehát a makrofizikai objektum helyzete és sebessége is kvantumelméletileg megragadható komplementer paraméterpárok.

A hordozón lévő referencianyom a maga redukált létmódját a tudatba kerülve levetkőzi, és ismét komplex valószínűségi jellegűvé, jellé (jelölővé) válik. Mégpedig azért, mert – mint a tranzakcionális pszichológia kapcsán láttuk – mint minden érzékelés, a fotó érzékelése is lehetőségtermészetű. A tudatban megjelenő kép továbbá ontológiailag „anyagtalan”, transzcendens, és mindaddig (nagyon rövid ideig) komplex lehetőségjellegű marad, amíg a Bohm–Walker–Sheldrake-modell szerint, egyelőre ismeretlen módon „be nem hangolja” a kiterjedt tudatosság valamelyik csatornáját. Ez biztosítja az értelmezés első lépéseként a tudati képhez egy absztrakt denotatív jelentés társítását, azaz a képre vonatkozó tudatosságnak ismeretelméletileg a komplexből a redukált állapotba való szinte azonnali átmenetét, miközben ontológiailag a denotátum mint fenomén természetesen anyagtalan, transzcendens marad.

A fotó (tudati) képe tehát rövid időre a tudatosságát is megkettőzi, pontosabban dennetti megfogalmazásban megszilárdítja a tudatnak a kép által létrehozott határozatlansági állapotát valamely draft aktiválásának folyamata, az absztrakt jelentéstudajdonítás mint redukció révén. A tudat tehát nem „megfigyeli” a képet, hanem az értelmezési folyamat során vele kölcsönhatásban konstituálódik. Nem a kép képzetes lehetőségjellegét tartjuk meg több tudati csatorna szuperponált működtetésével, hanem gyorsan kiválasztunk egy csatornát a redukált állapot, a tudat stabilizálása érdekében az információs rendszerünk kulturális bevésődései mentén. A folyamat olyan gyorsan megy végbe, hogy nem is válik tudatossá. Ez nem más, mint Reeves és Nass médiaegyenletének működése: a tárgy képét az alapjául szolgáló fizikai referenciával azonosítjuk, illetve annak absztrakt fogalmi megfelelőjével, de egyik mechanizmussal sem vagyunk tisztában.

A fotografikus kép észlelésekor a referencianyom tudati képe tehát komplex valószínűségi állapotban van, benne a téridő is képzetes, és pusztán mentális információs rendszerünk kulturális kondicionáltságai alapján értelmezzük. Ez a tudati folyamat az exponálás izomorf tevékenység: a tudati képet megkettőzi, a komplex állapotból a fogalmi társítással redukáltat hoz létre. A folyamat lejátszódhat tudattalanul, egy pillanat alatt, de a mechanizmus ismeretében agyunkat trenírozhatjuk arra is (például tanulással), hogy az „expozíció”, a redukció időtartamát meghosszabbítva tudatába kerüljünk bármely tudati tény valószínűségi, többértelmű jellegének, s így különböző tudati csatornáinknak megfelelő redukált állapotok, értelmek akár végtelen sorát hozzuk létre, a sokvilág elvnek megfelelően.

A mozgás fotózásának példájára visszatérve, agyunkat tehát rávehetjük arra, hogy az értelem több valószínű lehetőségét képzetes módon szuperponáló, „mozgó” formájára koncentráljon, és ne a beidegződéseinknek megfelelő redukált, tehát megnyugtató, ugyanakkor leegyszerűsítő állapotára. Az értelmezés folyamatára ugyanígy alkalmazhatjuk a határozatlansági relációt is: minél inkább lokalizálni, szűkíteni akarjuk a jelentést, a megfigyelt ténynek annál több lehetséges aspektusa marad figyelmen kívül (pl. a strukturalizmus esetében). Ugyanakkor, ha elsősorban az értelmezések sokféleségét tartjuk szem előtt, a jelentés teremtő módon dinamizálódik, de el is elmosódik, kicsúszik a kezünkől (sok tekintetben igaz ez a hermeneutikára, a posztmodernre). A pillanatkép kimerevít és egyszerűsít, a hosszú ideig nyitott rekesszel készült fotón viszont minden jelentéslehetőség megjelenik, így végül a túl sok információ pusztá zajjá válik (vö. Eco 2006). Ilyen lehetett az őszobbanás előtti állapot is, a „teremtő üresség”.

Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy minden egyes fotografikus exponálás, valamint a tőle térben és időben távol lévő, az adott fotó észlelésekor működésbe lépő tudati „expozíció”, észlelés és értelmezés között konkrét kvantumozott összefonódás létezik. Az exponálás eseményével a fotó szemlélőjének semmilyen fizikai kapcsolata nincs. Az expozíció során azonban a fotós a kamera mint *detektor* segítségével *megfigyeli* és egyben értelmezi, *redukálja* a mechanikus eszköz szempontjából organikus, lehetőségjellegű, transzcendens tárgyvalóságot, s ezzel nemlokálisan beállítja a referencianyomot. Érdeemes megemlíteni, hogy az expozíció után, a referencianyom láthatóvá tétele (hívás, nagyítás) során a fényképész szabad akarata alapján befolyásolhatja a végeredmény bizonyos paramétereit. E végeredmény, a referencianyom, mint láttuk, ontológiai értelemben redukált, de az észlelő számára ismeretelméletileg komplex valószínűségi jellegűt.

A referencianyomhoz tehát nemlokálisan kapcsolódik a *szemlélő* általi észlelés során létrejövő lehetőségjellegű tudati kép, illetve ennek denotatív redukciója (*megfigyelés*), ami

viszont nemlokálisan behangolja, vagyis redukálja a képzetes bohmi–walkeri–sheldrake-i burkolt tudatosság valamely csatornáját, melyet *konnotatív jelentésként*, egy újabb saját, redukált tudatállapotként élünk meg. Ha több csatorna hangolódik be egyszerre, ezt nevezi Barthes konnotációs bizonytalanságnak, ami ismét egy komplex valószínűségi állapot. Érdemes itt is megjegyezni, hogy az értelmezés, mint láttuk, az exponálás beállításainak, a fotó hívásának, nagyításának tevékenységéhez hasonlóan a szemlélő szabad akarata alapján befolyásolható, abba több valóságcsatornának megfelelő értelem is bekapcsolható, melyek azután tovább interpretálhatók stb. Végző fokon tehát az exponálás a fotó nézői befogadását nemlokálisan állítja be, a fotózás folyamata pedig izomorf a tudati észlelés és értelmezés folyamataival. A fotó készítése, a jelentéstulajdonítás és az ezekről való gondolkodás (lásd a valóság megkettőzése, végtelen szemiozsis, határozatlanság stb.) mélyén tehát a kvantumelméleti törvények mint ontológiai és episztemológiai alapstruktúrák foglalnak helyet.

A modernitás és a strukturalizmus szempontjából talán a legjelentősebb és legmesszebbre ható gondolkodó Ferdinand de Saussure nyelvész volt. Főműve, a *Bevezetés az általános nyelvészetbe* távolról sem pusztán egy átfogó nyelvelmélet, hanem a társadalom- és humán tudományok alapvető elméletévé vált. A nyelvfilozófiát átható formális gondolkodást először ő helyezte konkrét, szaktudományos elméleti keretbe: az általánosságban kezelt nyelv megalapozó szerepének problémáját felbontotta, és leírta a nyelv szerkezetét és működését. A nyelvnek a strukturalizmus számára központi szerepe miatt azonban ezzel egyúttal a pszichológia (lásd Piaget), illetve a társadalom- és a kultúratudomány (lásd Lévi-Strauss), az irodalomtudomány stb. átfogó, univerzális alapelméletét alkotta meg. Saussure ugyanis azt feltételezte, hogy a nyelv lényegi természete homológ a szubjektum és a társadalmi-kulturális valóság felépítésének törvényszerűségeivel. Az alábbiakban az eddigi módszer folytatásaként Saussure kapcsán is amellet fogok érvelni, hogy léteznek még mélyebb, a szubjektumot, a nyelvet és a társadalmi-kulturális világot egyaránt meghatározó összefüggések, melyek azonban kvantumelméleti jellegűek.

Saussure számára a szubjektivitás nem tartalmi oldalról volt érdekes, mivel a meghatározó kulturális jelentéskonstrukciók létrejöttének folyamatára a barkácsolás (bricolage) metaforáját használta. A modernitás az emberi lét teljességét olyan barkácsolásnak tartja, melyben az egymástól idegen, korábbi kulturális jelentésüket részben őrző elemek egy teljesen új értelemkonstrukcióvá állnak össze. Első, felszínes megközelítésben a barkácsolás definíciójában az eltérő kulturális elemek egymás mellé helyezése nézetem szerint a sokvilág elv mentális megjelenése. Ugyanakkor a heterogén elemeknek az új jelentéskonstrukciót tartalmazó rendszerbe, absztrakt struktúrába szerveződése a karteziánus felfogással rokon kvantum dualitás jegyét hordozza magán, hiszen a létezését kézzelfogható, konkrét nyelvi-kulturális elemekre és egy, az életterületeket meghatározó, rejtett, tudatlan, abszolút elvre kettőzi meg.

Emellett a tartalmilag egymástól teljesen idegen összetevők, mint a felettes absztrakt elv funkciói kapnak szerepet, egymáshoz horizontálisan nem vagy gyengén kapcsolódnak, ami kauzális, hierarchikus viszonyokat eredményez. Az elemek történeti kontextusa és általában véve a használhatósága háttérbe szorul, a barkácsolt autonóm jelentéstér nem az elemei által meghatározott. Ebből a strukturalista rendszerből tehát, a karteziánushoz hasonlóan, első látásra hiányzik a kvantumos összefonódás elve. A legnagyobb barkácsoló e felfogás szerint maga a nyelv, nem mint kommunikáció, hanem mint a világ léterületeit, a szubjektumot megalapozó absztrakt struktúra. Mivel a kvantumos törvények tudattalan

mentális megfelelői nézetem szerint megelőzik a nyelvet, mely aztán a Dennettnél látott visszacsatolások révén átmenetileg stabilizálja a tudati (logikai-nyelvi) struktúrákat, a kvantumos elveknek, mint látni fogjuk, a nyelvben is meg kell jelenniük. Ehhez azonban részletesebb elemzés alá kell vetni Saussure elméletét.

Saussure és a strukturalisták a nyelvet rejtett lényegi formának tekintették, azaz feltételezték, hogy ez minden egyéb barkácsolás, szubjektív léterület alapvető modellje. Leírása tehát regionális ontológia, mert csak egy léterületre vonatkozik, szemben az univerzális ontológiákkal. Ilyen értelemben a kvantumelmélet által feltárt törvényszerűségeket mint alapmodelleket univerzális ontológiának tartom, mely a szubjektumnak, a nyelvnek és az összes nem szubjektív léterületnek is modellje, de nem statikus, lezárt értelemben (ahogy a strukturalizmus a nyelvről gondolkodik), hanem teremtő, valószínűségi, transzcendens módon. Saussure a nyelvvel kapcsolatban három témakört vizsgál, megkülönbözteti a nyelvet strukturálisan és a világra vonatkozásában meghatározó alapvető viszonyokat a rendszer függvényeként, funkciójaként, térben és időben megnyilvánuló nyelvhasználati jelenségektől. A nyelv strukturálisan meghatározó szférája a *langue*, hétköznapi megmutatkozása pedig a *parole*. A *langue*-ot szerkezetileg szintagmatikus és paradigmikus viszonyok építik fel, a világra vonatkozása pedig a jelölők és jelöltek szemantikai viszonyaiban ragadható meg. Az alábbiakban a *langue/parole*, a szintagma/paradigma és a jelölő/jelölt viszonyok kvantumelméleti összefüggéseit vizsgálom meg.

Mindhárom viszony ellentétre épül, ezért alapvetően a kvantumos dualizmus által meghatározottnak látszik. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a különböző léterületek, a szubatomi részecskék, a szubjektum és a nyelv a maga duális rendszereiben hordozza a Bohm által is felvetett platonikus univerzális kettősséget, nagyjából az alábbiak szerint (a felszíntől kb. az egyre mélyebb, alapvetőbb szintek felé haladva):

<i>Burkolt rend</i>	<i>Léterület</i>	<i>Megnyilvánult rend</i>
információ	makrovilág	energia/anyag
fogalmi jelölt	nyelvi valóságvonatkozás	jelölő/beszéd, írás
paradigma	nyelvi értelemszervezők	szintagma
[<i>langue</i>	<i>langage</i>	<i>parole</i>]
fenomének	szubjektum	tudati tények/idegrendszer
komplex hullám	szubatomi entitások	részecske/anyag hullám

Az általam felállított rendszer szerint tehát nem a nyelv a legabsztraktabb szervező modell, de mindenféle szempontból középponti helyzetű, vagyis közvetítő szerepet tölt be az ember valószínűségi jellegű belső világa és a szintén kaotikus külvilág között. Ugyanígy a szubjektum (melyet nem redukálnék a burkolt nyelvi rendre) az összekötő a transzcendens fizikai mélyvalóság és a makrovilág összefüggésében. A *langue* rendszerszerűsége tehát az, amelyik egymásra vetíti és rendezettséggel, értelemmel látja el a kaotikus szubjektumot és makrovilágot, ugyanakkor a szubjektumban mint középpontban ér össze, hangolódik össze a valószínűségi jellegű kvantumvilág és a kauzálisnak tűnő makrovilág. A *langue* kapcsolja össze a fenoméneket az anyagi világgal (a benne rejlő információval), a fenomének kapcsolják össze a burkolt fizikai rendet a *langue*-gal (és megnyilvánulásaival): a két dualizmus közös része, metszete a fenomén (a noémák, nyelvi jelentések) és a *langue* (a nyelvi szerkezetek).

Ebben az értelemben ezek adnak jelentést a világnak és az embernek, ezek teremtik őket, de az *összes jelentést és alapvető struktúrát* valószínűségi jelleggel a *kvantumos állapotok összessége hordozza*, mint ezt már többször kimutattam. A szubjektumnak (és a nyelvnek is) azért kell kettős természetűnek, egyszerre kaotikusnak és rendezettnek lennie, hogy *képes legyen összekapcsolni* a lehetőségjellegű transzcendens szférát az értelem immanensen megnyilvánult rendjével. Ugyanakkor látni kell, hogy a szubjektum és a nyelv ezen összekapcsolódások szülőtte, ezek által konstituálódnak. Így érthető meg transzcendens és immanens, teremtés és értelem, hermeneutika és absztrakció ugyanannak a dolognak két oldalaként, ahogy az elemi részecskék is végtelen sorban hol eltűnnek a komplex lehetőségjellegben, hol pedig előbukkannak belőle, mint a transzcendens értelem bár részleges, de megnyilvánult formái.

NEMLINEÁRIS FIZIKA ÉS POSZTSTRUKTURALIZMUS

Deleuze. Az alábbiakban Deleuze rizóma fogalmával foglalkozom, és az eddigiekhöz hasonlóan igyekszem kimutatni a szövegében a nemlineáris fizikai modellek mint a gondolkodást is meghatározó alapstruktúrák hatását. A szerző a rizómát igen sok dimenzióban, a biológia, a genetika, a tudat kutatás, az irodalom (könyv), a filozófia, a nyelv, a pszichoanalízis, a Nyugat és Kelet történelme, a szexualitás stb. vonatkozásában vizsgálja. Mi is hát a rizóma?

„Foglaljuk össze a rizóma főbb jegyeit: a fákkal vagy azok gyökereivel ellentétben a rizóma bármely pontján képes bármely más ponttal összekapcsolódni, vonásai nem szűkszerűen azonos természetű vonásokra utalnak, igen eltérő jelviszonyokat hoz működésbe, sőt nem-jel állapotokat is. A rizóma nem vezethető vissza sem az Egyre, sem a sokfélére. Nem Egy, mely kettővé, vagy közvetlenül hárommá, négygé vagy ötté stb. válik. Nem az Egyből deriválható sok(féle), de nem is a sok(féle), amelyhez az Egy hozzáadható ($n+1$). Nem egységekből, hanem dimenziókból áll, vagy még inkább mozgásban lévő irányokból. Nincs se kezdete, se vége, mindig csak közepe van, ahonnan kihajt és kiárad. Létrehoz egy alany és tárgy nélküli vízszintes n dimenziójú sokfélét, mely konzisztenciasíkra teríthető, és amelyből az Egy mindig kivonható ($n-1$). Egy ilyen sokféle nem változtatja meg dimenzióit anélkül, hogy természete önmagában ne változna, és ne alakulna át. Szemben a struktúrával, amelyet bizonyos pontok és pozíciók együttese, valamint a pontok közti bináris kapcsolatok és a pozíciók közti bi-univokális relációk együttese definiál, a rizóma csupán vonalakat húz: szegmentumok, rétegek, dimenziók vonalait, de szökésvonalat vagy deterritorizáló vonalat is olyan maximális dimenzió gyanánt, amely szerint a sokféle természetét megváltoztatva alakul át. Ezeket a vonalakat vagy szálakat nem lehet összetéveszteni a fa típusú levonatokkal, melyek csupán pontok és pozíciók között lokalizálható viszonyok. Szemben a fával, a rizóma nem reprodukálható tárgy: nincs szó se külső reprodukálásról, mint a fa-kép, se belső reprodukálásról, mint a fa-struktúra esetében. A rizóma antigenealógia. Rövid távú emlékezet, illetve ellenemlékezet. A rizóma variációk, terjeszkedés, hódítás, rabul ejtés, dugványozás útján terjed. Szemben a grafizmussal, a rajzzal vagy a fényképpel és a másolattal, a rizóma arra a térképre utal, amit létre kell hozni, meg kell alkotni, amely mindig szétszedhető, kapcsolható, megfordítható, módosítható, több-

szöri ki- és bejáráttal, a maga szökésvonalaiival. A másolatokat kell a térképre vonatkoztatni, és nem fordítva. A központosított, hierarchikus kommunikációjú és előre kialakított viszonylatú rendszerekkel szemben (még ha azok többközpontúak is), a rizóma központ nélküli, nem hierarchián alapuló és nem jelentő rendszer; tábornok nélküli, rendező emlékezet, illetve központi automatizmus nélkül, csupán az állapotok áramlása határozza meg. A rizóma a szexualitáshoz, az állathoz, a növényhez, a világhoz, a politikához, a könyvhöz, a természetes és a nem természetes dolgokhoz fűződő kapcsolatainkat kérdőjelezi meg, egészen más, mint a fa kapcsolata: megannyi »valamivé válás«.

(Deleuze: Rizóma. Lásd IRODALOM.)

Már ennyiből is nyilvánvaló, hogy a rizóma igen bonyolult, komplex fogalom. A minden aspektusára kiterjedő és részletes magyarázata ezért nem lehet célom, annál is inkább, mivel bármiféle „magyarázat” nézetem szerint alapvetően magának a deleuze-i szemléletnek mondana ellent, hiszen pontosan olyan gondolkodási dualizmusokat aktivizálna, melyeket Deleuze csak átmenetileg kíván megtartani annak érdekében, hogy megszabaduljon, megszabadítson tőlük. A filozófiatörténetben a „milió” gondolkodójaként tartják számon, mely meghatározás nem éppen haszontalan, de nézetem szerint Deleuze sokkal mélyebben érthető – ahogyan minden gondolkodó jobban megragadható –, ha behelyezzük abba az átfogó, a nemlineáris természettudományból eredő paradigmába, melynek működőképessége mellett talán már eddig is sikerült hatékony érveket felsorakoztatnom. A felszínen Deleuze maga is a természet, a gondolkodás és a szociokulturális valóság (rizómaszerű) összekapcsolódása mellett száll síkra, de ennél sokkal lényegesebbnek gondolom azokat a struktúrákat, melyeket gondolkodásának mélyén vélek felfedezni – ezek pontosan a gondolat és az egyéb létszférák rizomatikus összefonódására engednek következtetni, ugyanakkor közöttük, úgy tűnik, strukturális izomorfizmusok is felfedezhetők. A rizómát Deleuze aszerint elemzi, hogy milyen elveknek engedelmessé válik, ezért én is ezt az utat követem, és ezen elvekre vetítem rá a nemlineáris modellek megfelelő törvényszerűségeit. A pontosság és a hitelesség kedvéért Deleuze szövegének interpretálása helyett leginkább idézeteket használok, és ezekre reflektálok.

1. és 2. elv: „A kapcsolódás és heterogenitás elvei: a rizóma bármely pontján kapcsolódhat és kapcsolódnia is kell bármely más rizómával. E tekintetben teljesen különbözik a fától vagy a gyökértől, melyek rögzítenek egy pontot, megszabnak bizonyos rendet. A Chomsky-féle nyelvészeti fa (ágrajz) az S pontból indul ki, és mindig kettős osztózással halad előre. A rizómában éppen ellenkezőleg a viszonylat, a vonatkozás, a kapcsolódás nem szükségszerűen nyelvi jellegű: eltérő szemiotikai láncszemek különféle kódolásmódokhoz kapcsolódnak, biológiai, politikai, ökonómiai stb. láncszemekhez, s ezzel nemcsak különféle jelrendszereket hoznak játékba, hanem a körülmények összejátszásából következő helyzeteket is.” A heterogén elemek kapcsolata egyrészt a kvantumelméletből ismert összefonódottság törvényével ekvivalens – a világegyetem minden egyes részecskéje és a belőlük felépülő sokféle rendszer között nemlokális kapcsolat van. Másrészt a két elv egyúttal a kaoszelmélet komplexitás- és univerzalizálásának megfogalmazása: a rizóma egymástól teljesen eltérő komplex dinamikus rendszerek nyílt, heterogén halmaza, mely halmaz minőségileg több elemei összegénél, hisz nemlineáris módon különböző jelrendszereket aktivizál és új, emergens helyzeteket hoz létre. Deleuze ugyan nem mondja ki, de az elemeken belül és a belőlük felépülő nagyobb rendszerben hasonló vagy ugyanazon konstansok (Feigenvalue) által determinált törvényszerűségek működnek.

„A megnyilatkozás kollektív elrendeződései valóban direkt módon, gépies elrendeződésekben működnek, ennek következtében nem lehet radikálisan szétválasztani a jelrend-

szereket annak tárgyaitól.” Itt két kulcsmomentum van, az elrendeződés és a gépiesség. Az elrendeződés a rendszerszerűsége, a gépiesség pedig bizonyos automatizmusokra utal. A gépies elrendeződés nem más, mint a káoszelmélet által leírt rendszerek egyik jellemzője, az önszervező működés: az instabil rendszerekben az entrópia, a rendezetlenség növekedésével hirtelen szabályszerűségek, komplex struktúrák jönnek létre. A jelrendszer és tárgy szétválaszthatatlansága továbbá Derrida modelljét tükrözi – a nyelv a jelölők univerzuma, mely nem a jelöltek univerzumára utal, hanem az egyes szövegek a már meglévőket interpretálják. Jelrendszer és tárgy ugyanaz, mert mindkettő szöveg: az újraolvasás teremti meg nemlokális kapcsolatukat, mint a kvantumozott rendszerek esetében a megfigyelés. (A szövegek komplex valószínűségi állapotban vannak mindaddig, amíg az újraolvasás nem lokalizál egy új és egyben reduktív értelmet.) „A nyelvészetben, még ha szándékainkat tekintve ugyan az explicithez tartjuk magunkat, és semmit nem tételezünk a nyelvről, akkor is egy olyan diszkurzusmező belsejében maradunk, amely még különös társadalmi elrendezésmódokat és hatalmi típusokat implikál. Chomsky grammatikalitása, az összes mondatot uraló S kategóriális szimbólum tehát, leginkább hatalmi jel, még mielőtt szintaktikai jel lenne.” A lényeg/jelenség dichotómiára építő strukturalista nyelvfelfogás a logosz, az egy középpontból kiinduló értelem autoritása, hatalmi elsőbbsége talaján áll, ami a kvantumozott dualitás és a káoszelméleti bifurkációk mentális megjelenése.

„A rizóma folyton szemiotikai láncszemekkel, hatalmi szervezetekkel és helyzetekkel lép kapcsolatba, melyek a művészetekre, tudományokra, társadalmi harcokra vonatkoznak. A szemiotikai láncszem olyan, mint valami gumó, mely egymástól igen eltérő, de nem kizárólag nyelvi cselekvéseket gyűjt egybe, hanem az észlelés, a mimika, a gesztikulálás, a felfogás cselekvéseit is...” Az ősröbbanás előtti szingularitás mint képzetes valószínűségi hullámállapot („lét”) olyan „szuperrizóma”, olyan középpont és jelentés nélküli totalitás, melyben az összes később megnyilvánult rizomatikus kapcsolat lehetőségjelleggel, mint információ van jelen. (Ahogyan a mag és annak fizikai környezete potenciálisan tartalmazza mindazt az információt, amely arra vonatkozik, hogy a növény potenciálisan milyen rizomatikus kölcsönhatásrendszerbe fog kerülni.) A „szuperrizómából” létrejövő redukált részecskeállapotok, majd magasabb rendű anyag-, mentális és szociokulturális szerveződések szükségképpen távoli kapcsolatokat egyesítő heterogén rizómák lesznek. Ez azért lehetséges, mert térbeli és időbeli megnyilvánulásuk az alapinformáció totalitásának „kiszóródása” a folytonos – komplex hullám / redukált részecske (káosz/rend) – ismétlődések okozta elkülönböztetések révén. Valóban nem másolás történik, hanem a totális lehetőségpotenciál „felrobbanása”, a végtelen létlehetőségek téridőben, rizomatikusan történő szétterülése.

A rizomatikus felépítés azonban nem mond ellent az ismétlődés révén zajló másolásnak sem, mely a rizóma egyes elemein belül érvényesül: az orchideának orchideaként, a darázsnek darázként előbb relatív stabilitásra kell szert tenniük, mint létező entitásoknak, hogy utána rizomatikus kapcsolatra léphessenek. A kezdeti lehetőségpotenciál mind a stabilizációra, mind a rizomatikus összekapcsolódásra, illetve ennek végtelen ismétlődésére vonatkozó információt lehetőségként eleve tartalmazta. A darázs és bármely fizikai létező stabilizációját pedig az teszi lehetővé, hogy az azt alkotó elemi részek lehetőségpotenciálját megvalósító komplex hullám / redukált részecske átalakulások nagyon gyors egymásutánjában a valószínűségek kiátlagolódnak. Az emberi tudat, bár alá van vetve a másolás törvényeinek is – például bizonyos eszmék sokáig tartják magukat az egyes szerzők műveiben ismétlődve –, mégis lehetőséget ad új és új formák megjelenésére, mivel a nemlineáris,

fraktálszerű elkülönöződés törvénye is érvényesül benne. Így például a modernitásban a strukturalizmus duális eszmeisége és az ehhez nem párhuzamosan kapcsolódó etnocentrizmus (több más elemmel együtt) rizómát alkot, melyből kiágazik és vele nem párhuzamosan fejlődik a posztstrukturalizmust, a kulturális relativizmust stb. tartalmazó másik rizóma. A posztstrukturalizmus a strukturalizmusból önszervező módon, fraktálszerűen nő ki (a fraktálokról alább még lesz szó).

3. elv: „Sokféleség elve: a sokféle csak akkor szakít végleg az Eggyel mint alany (szubjektum), vagy tárgy, mint természetes vagy szellemi realitás, mint kép és világ, ha főnévként kezeljük, mint a sokféle. A sokféleségek rizomatikusak...” A sokféleség elve szoros összefüggésben van a fent tárgyalt heterogeneitás elvével. Deleuze mintha a káoszelmélet komplexitás és univerzalitás törvényéből továbbra is csak a heterogeneitásról akarna tudomást venni: sajátosan „poszt”-gondolkodóként elismeri, hogy a különböző rendszerek magasabb szintű rendszerré kapcsolódnak össze, de bennük nem feltételez – legalábbis az én értelmezésemben – hasonló vezérlő elveket (amilyenek például a minden kaotikus rendszerben érvényesülő Feigenvalue-k). „A sokféleségnek nincs se alanya, se tárgya, csak határozói, méretei, dimenziói vannak, melyek nem tudnak anélkül növekedni, hogy annak természete meg ne változna (a kombinációs törvények tehát a sokféleséggel együtt növekednek).” Itt ismét az önszerveződés és a komplexitás káoszelméleti elveiről van szó: a heterogén elemek számának növekedése új, emergens jelenségek és törvények megjelenéséhez vezet). „A marionettfigurát mozgató sok szál, mint rizóma vagy sokféleség, nem a művész vagy a mozgató egységesnek tételezett akarátára utalnak, hanem az idegrostok sokféleségére, melyek maguk is egy másik marionettfigurát formálnak...” A rizómák sajátos sorozatban kapcsolódnak egymáshoz: „A szálakat vagy az ágakat, melyek a marionetteket mozgásba hozzák, szövedéknek hívjuk. Arra gondolhatunk, hogy sokféleségét a színész személye jelenti, ő vetíti a szövegbe. Legyen, de az ő idegrostjai is szövedéket alkotnak. S ezek a rácsot alkotó szürkeállományon keresztül egészen a differenciálatlan mélyére hatolnak...” (Jünger, idézi Deleuze). A „differenciálatlan mélye” nem más, mint a „semmi”, a káosz, melyből emergens módon bukkannak elő az atomok, az élő anyag, a szürkeállomány, az idegrostok, a marionettfonalak rendezett struktúrája és működése – a marionettfigura rizomatikus kapcsolatai ismét a nemlineáris összekapcsolódás, önszerveződés, komplexitás, univerzalitás káoszelméleti alapelveit tükrözik.

„Nincsenek mértékegységek, csak mértékek sokfélesége van, változatok vannak. Az egység fogalma csak akkor jelenik meg, akkor bukkan fel, ha a sokféleségben a jelentő hatalomra tör, illetőleg más szubjektívációt kiváltó folyamat során: ilyen az elemek vagy objektív pontok közti bi-univokális kapcsolatrendszer létrehozó alap- (karógyökér-) egység, vagy pedig az Egynek a szubjektumban történő kettébomlása a differenciálódás bináris logikája szerint.” A bináris logika a kaotikus rendszerek egyik belső sajátossága: a kaotikus periódusokból („sokféleség”) a rendezett szakaszokat létrehozó bifurkációk nőnek ki. Az egységet és következményét a dualitást mint a komplex dinamikus rendszerek jellemzőjét nem a szubjektum hozza létre kívülről, ugyanakkor ezek a szubjektumban is emergens módon alakulnak ki. „Az egység a vizsgált rendszer dimenzióját kiegészítő üres dimenzióval működik (túlkódolás). Ezzel szemben a rizóma vagy sokféleség nem hagyja magát túlkódolni, sosem rendelkezik sorai számának megfelelő számú kiegészítő dimenzióval, vagyis a sorokhoz kapcsolt számsokszorosokat kiegészítő dimenzióval.” A káoszt a nemlineáris törvények szerint nem kódolja túl kívülről semmi, hanem belülről kódolja saját magát: ami túlkódolásnak tűnik, az is a rendszer belső törvényszerűségeiből fakad, hiszen a

szubjektum is része a teljes rizomatikus szuperrendszernek. A szubjektumon belül az attraktorok (pl. normák) révén ugyanúgy megjelennek a bifurkációk, mint bármely más természeti vagy társadalmi szinten, majd (pl. traumák révén) átadják helyüket a kaotikus ciklusoknak. „Az összes sokféleség síkszerű, lapos, amennyiben a teljes dimenziót betöltik, elfoglalják: tehát a sokféleségek *konzisztens síkjáról* beszélhetünk, bár e »sík« a körülötte kialakuló kapcsolódások számának megfelelően növekvő dimenzió. A sokféleségeket a kintlévő, a külső definiálja: az absztrakt vonal, szökésvonal vagy territóriumot szétvető, deterritorializáló vonal, melyek mentén a sokféleségek másokkal összekapcsolódva megváltoztatják természetüket.” A sokféleségek konzisztenciasíkjának elgondolása szintén megközelíthető a kaoszelmélettel. A szökésvonal a kaotikus rendszerekben a bifurkációs harántvonalaknak felel meg, melyeken belül az adott kaotikus sokféleség a természetét megváltoztatva rendezetté válik, majd elemeinek növekvő száma révén a kapcsolódások is növekednek, míg ismét kaotikus fázis alakul ki stb.

4. elv: „Nem-jelentő szakadás elve: a túlságosan jelentő törések ellen, melyek struktúrákat választanak el, vagy áthaladnak bizonyos struktúrán. A rizóma bárhol megszakítható, bárhol megtörhető, hiszen vonalai mentén újból lesz. Az állat-rizómába rendeződő hangyák nagy része ugyan megsemmisíthető, újraszerveződésüket azonban nem lehet megakadályozni. Minden rizóma szegmentációs vonalakkal áll, ezek mentén rétegződik, territóriumokba szerveződik, kap jelentést, tulajdonítható stb.; ugyanakkor vannak rétegtelenítő törésvonalai is, melyeknek a résein át állandóan eltűnik.” A szegmentációs vonalak a bifurkációs diagramok kaotikus és rendezett rétegeit elválasztó szakaszokként értelmezhetők, melyeken túl a rendezetlenség „jelentővé” válik, rendezett territóriumba szerveződik. A rétegtelenítő törésvonalak pedig erősen emlékeztetnek a bifurkációs diagramok harántvonalaira, melyek megtörik a rétegek folytonosságát: „Amikor a szegmentációs vonalak elszakadnak, szétrobbannak, a rizómában törés jön létre, a törésvonal része a rizómának.”

„A deterritorizáló mozgások és a területeket újrendező reterritoralizáló eljárások hogy is ne lennének relatívak, hogy is ne lennének folyton elágazásban, egyik a másikban. Az orchidea képet hoz létre, egy darázmásolatot, miközben önmagát deterritorizálja; de a darázs e kép alapján önmagát újra territóriumba rendezi, reterritoralizálja. A darázs, miközben az orchidea reprodukciós készülékének részévé vált, mégiscsak deterritorizálódik; ugyanakkor reterritoralizálja az orchideát, mivel szállítja annak pollenjét. A darázs az orchideával rizómát alkot, lévén heterogének.” A darázs és az orchidea egymástól eltérő komplex dinamikus rendszerek, melyek együttese egy magasabb rendű komplex dinamikus rendszert hoz létre. A komplexitás azt jelenti, hogy a darázs/orchidea heterogén rendszer (rizóma) nem írható le lineáris módon az elemeik pusztá összegével, hanem csak nemlineáris módon: a rendszer több, mint elemei összege, mivel az elemek (változók) közti összefüggések instabilak, így új minőségű, emergens struktúrát és működést hoznak létre. A rendszer tehát nemlineáris, önszervező, komplex és egyben önismétlő, fraktáljellegű is, mivel a virág megismétli (deterritorizálja) magát a darázsban, ami egyben utóbbi reterritoralizációját is jelenti, és fordítva. Ez a fraktál azonban a Lorenz-modell szerint működik, az elemek nem pontosan saját magukat ismétlik meg, hanem strange attraktorokként működve saját rendszerüket egy magasabb szintű rendszerbe kapcsolják. A darázs/orchidea rendszer tehát magán viseli a nemciklikus kaotikus rendszerek minden főbb sajátosságát: „Két olyan lény nem-párhuzamos fejlődéséről van szó, akiknek semmi közük nincs egymáshoz” (Chavin, idézi Deleuze).

5. és 6. elv: „A térképrajzolás és a képlevonás elve: a rizóma nem vonható egyetlen strukturális vagy generatív modell elvárásainak rendszerébe. Számára a genetikai tengely gondolata éppúgy idegen, mint a mélystruktúráé. A genetikai tengely vagy a mélystruktúra nem más, mint egy végtelenségig reprodukálható *másolási elv*.” Csak abban az esetben beszélhetünk mechanikus másolási elvről, ha a mélystruktúrát lezártak, végesnek, nem pedig képzetes valószínűségi információk végtelen totalitásának képzeljük. A teremtés azonban folyamatosan zajlik, „másolás” és „elkülönböződés” végeláthatatlan ismétlődésében (hullámszingularitás / redukált részecske / hullámszingularitás...) Nem más ez, mint a „performativitás” természeti, mentális és szociokulturális megvalósulása. „Egészen más a rizóma, *térkép és nem másolat*. Térképrajzolás és nem másolatkészítés. Az orchidea nem reprodukálja a darázs másolatát, hanem a rizómán belül térképpé rajzolódik a darázzsal együtt. A térkép szemben áll a másolattal, mert a térkép teljes egészében nyitott a kísérletezés felé, s így rálátása van a valósra.” A rizóma a Lorenz-féle strange attractoron alapuló fraktál, nem önmagába visszatérő ciklikus másolás, mint amelyet a legegyszerűbb nemlineáris összefüggés (logistic difference equation) jelent, hanem elkülönböződéseket létrehozó, ismétlődő performancia. A rizóma térkép, tehát fraktálszerű: ha egyre közelebről vizsgáljuk az elemek határait (és az egész rendszer határait), olyan formákhoz jutunk, mint a térképen a tengerpart öblei, félszigetei, kanyargós partvonala, vagy ha még közelebb megyünk, a parti sziklák vagy homok öblei, félszigetei, kiszögellései, vagy a homokszemcsék kristályrácsainak öblei, félszigetei, kiszögellései stb., melyek hasonlóak, de nem azonosak. „A térkép az önmagába fordult tudattalant nem reprodukálja, hanem megkonstruálja... A pszichoanalízissel, a pszichoanalitikai kompetenciával ellentétben... a schizo-analízis visszautasítja a lenyomat alapján másolt fatalitás gondolatát...” A pszichoanalízis a tudattalant külső, autoriter szempontok szerint értelmezi, vagyis a trauma újraélése révén, a ciklikus másolás elve alapján reprodukálni kívánja. A schizo-analízis ezzel szemben a tudattalant rizomatikus kapcsolatainak térképéről nem választja le, ezáltal megkonstruálja, mégpedig a Lorenz-féle káoszelméleti modellnek, az elkülönböző performancia elvének megfelelően. Ugyanez érvényes a tudatra: nem a tudati tények belső, de „objektív” értelmezője, hanem a tudati tények konstituálják.

„...Nem igaz az, hogy a másolat reprodukálja a térképet. Inkább olyan, mint egy fénykép, egy rádió, ami azzal kezdi, hogy kiválasztja vagy izolálja azt, amit szándékában áll reprodukálni mesterséges eszközök, színek és más kényszereljárások segítségével. Mindig az imitáló alkotja meg és csábítja el modelljét... A másolat a térképből és rizómából csak a zsákutcákat, útvonallezárásokat, alapcsírákat vagy strukturáló pontokat reprodukálja.” E körben csak röviden utalnék az ikonikus technikai képek előző részben tárgyalt kvantumelméleti megközelítésére, mely szerint pl. a fotó elkészítése külső szempontok bevitelével eltorzítja, redukálja az organikus valóságot, csakúgy mint a kvantumfizikai értelemben vett megfigyelés. A másolat leválik a rizómáról, álfrafraktál, csakúgy mint a szűk értelemben vett szaktudományosság, illetve a korlátozott interdiszciplinaritás. „Itt van például a pszichoanalízis és a nyelvészet: míg az első csak a tudattalanról, az utóbbi csupán a nyelvről tudott másolatokat vagy fotókat készíteni, az összes hazugsággal együtt, amit az [a másolat] feltételez (nem véletlen, hogy sorsát a pszichoanalízis a nyelvészet sorsához kötötte).” Az igazi interdiszciplinaritás nem redukálja a sokféléit, hanem az egyes tudományágak hazug, részleges valóságmásolatait helyett nyilvánvalóvá teszi térképszerű, rizomatikus összekapcsoltságukat (vö. a „reprezentáció válsága”).

„A könyvelés, a bürokrácia másolatokkal dolgozik, mégis elkezdhet rügyezni, rizómaszárazakat hajthat, mint Kafka egyik regényében. Egy határozott kis vonás önállósítva magát munkába lép, érzéki csalódások, szinesztéziák válnak ki, perverz mutációk és képek törnek elő, és a jelölő hegemoniája kérdésessé válik. A gesztus, a mimika, a játék szemiotikái a gyermeknél újra elszabadulnak, elszakadnak a »mintától«, azaz a tanító uralkodó nyelvi kompetenciájától — a helyi hatalom egyensúlyát mikroszkopikus esemény zavarja meg.” Ezt a megfogalmazást nagyon fontosnak tartom, hiszen Deleuze a szövegben itt kapcsolja össze először explicit módon a másolás és az elkülönbözés egymástól elválaszthatatlan mivoltát, melyet a nemlineáris fizika támaszt alá. Az ismétlődések, másolatok pici elcsúszásai, elkülönbözései az új felé nyitnak, összeadódva teljesen mást teremthetnek – ez nem más, mint az ismétlődéseken alapuló pillangóeffektus jelenségének megfogalmazása. Ezzel összefüggésben másrészt a mikroszkopikus esemény jelentőségének hangsúlyozása a kezdeti feltételekre való nagy érzékenység káoszelméleti törvényszerűségének érvényesülésére utal.

„A gondolkodás nem fa jellegű, továbbá az agy nem gyökeres, és nem is elágazó anyag. Amit tévesen dendritnek neveznek, egyáltalán nem biztosítja az összefüggő szövetben a neuronok kapcsolódását. A sejtek diszkontinuitása, az axonok szerepe, a szinapszisosok működése, a szinaptikus mikronyílások léte, a tény, hogy minden egyes üzenet átugrik e nyílások felett, az agyat sokféélévé teszik, mely sokféle az egész bizonytalan valószínűsíthető rendszert – *uncertain nervous system* – a maga konzisztenciarendszerébe mártja. Sok embernek van fa a fejében, de maga az agy sokkal inkább fű, mint amennyire fa.” Itt ismét csak visszautalok a tudat kvantumelméleti megközelítésére, Dennett modelljének továbbgondolására, miszerint a tudat holisztikus rendszer, működését akkor ragadhatjuk meg érvényesen, ha nemlineárisnak tekintjük. A deleuze-i fa a fejben nem más, mint a berögzült valóságcsatorna, melyet lehetőségünk van rizómaszerűen összekapcsolni más valóságcsatornákkal, s ezzel új univerzumok nyithatók ki az egyén számára, bár ez nem könnyű. „Az axon és a dendrit rövid emlékezet rizóma típusú, diagram, míg a hosszú távú emlékezet fa jellegű és központosított (lenyomat, másolat vagy fénykép).” Az érzékelés- és kvantumpszichológia szerint a rövid távú emlékezet az érzékelés sokféleségéhez, valószínűségi, bizonytalansági jellegéhez kötődik, a hosszú távú pedig a bevésődött, redukált ítéletekhez, valóságcsatornákhöz, melyeknek valóságértéket tulajdonítunk.

Deleuze a gráfszerű kettősségek és a rizomatikus kapcsolatok szembenállására vezeti vissza a könyv jelenségét is. „A könyvben, mint minden dologban, vannak artikulációs vagy szegmentációs vonalak, rétegek, összefüggő territóriumok; de vannak szökésvonalak, a territóriumokat szétvető, deterritorializáló és rétegtelenítő mozgások. Az e vonalak mentén létrejött szivárgások, vagyis a vonalak és a mérhető sebességek egyfajta *elrendeződést* hoznak létre. A könyv efféle elrendeződés, s mint ilyen, nem tulajdonítható senkinek, azaz senkinek nem jelzője.” Eszerint a könyv is komplex, dinamikus, nemjelentő rendszernek tekinthető. A rizóma szegmentációs vonalait a bifurkációs diagram kaotikus és rendezett régióit elválasztó szakaszoknak, a szökésvonalakat pedig a diagram rétegeit átszelő harántvonalaknak feleltettem meg. Érdemes belegondolni, hogy ha a könyvet ilyen rendszernek tekintjük, akkor az egyes részegységek szintagmatikus kapcsolatait, valamint az egységek közötti paradigmaticus viszonyok mint elrendeződések párhuzamba hozhatók a bifurkációs diagram egyes rétegeinek sorrendiségével, illetve a rétegek közötti „asszociatív” kapcsolatokat megmutató harántvonalakkal. Amikor Barthes, Derrida és Eco a jelentés létrehozásában Saussure-rel, Chomskyval stb. ellentétben nem a nyelvre és a szövegre, ha-

nem a szubjektumra helyezi a hangsúlyt, felfogásom szerint pontosan ezekre a haránt irányú, az egyes olvasatok révén kialakuló, nem lezárt jelentést hordozó, elkülönböződések/konnotációkat teremtő viszonyokról beszél. A komplex dinamikus rendszerek kaotikus periódusaiban a rendszer elemei közti viszonyok instabilak, oszcillálók, vagyis az elemek „felcserélhető”, kapcsolatuk asszociatív („konnotációs bizonytalanság”), mindaddig amíg meg nem jelennek a rendezett rétegeket konstituáló, az elemeket rendszerbe szervező attraktorok – vagyis a szubjektív jelentéscsírák.

A könyv – pontosabban a könyvet és az olvasóit összekapcsoló rizóma – láthatóan felfogható egy sajátos kaotikus rendszerként, azonban miképpen írható le viszonya a „világhoz”? „A könyv piciny gépezet: miféle mérhető kapcsolatban áll ez az irodalom-gép a háború, a szerelem, a forradalom stb. gépezetével — valamint azzal az *absztrakt gépezettel*, mely ez utóbbiakat mozgásban tartja... Írás közben egyetlen kérdés merül fel csupán: mely más gépezethez kapcsolható, mi több kapcsolandó az irodalom-gép, hogy működni tudjon. Kleist és az őrült háború-gép, Kafka és a hallatlan bürokratikus gépezet...” A könyv (irodalom) rizomatikus kapcsolatban áll más, teljesen eltérő rendszerekkel, melyekről szintén jó okunk van azt feltételezni, hogy komplexek és dinamikusak. A sejtelmes megfogalmazás, mely szerint mindegyiket egy „absztrakt gépezet” irányítja, valószínűleg a hatalmi viszonyok diszkurzív terére vonatkozik, mely Foucault szerint nemcsak elnyom és redukál, hanem „gyönyört teremt”, létrehozza a létezőkhöz való viszonyulás szubjektív lehetőségét. Az „absztrakt gépezet” azonban tágabb értelmezésben felfogható az „irodalom-gép” és más „gépezetek” strukturális és működési elveként is. Vagyis a könyv mint alany és tárgy nélküli elrendeződés kapcsolódik más elrendeződésekhez, de minden elrendeződés azonos vagy hasonló, absztrakt – nemlineáris – törvényszerűségeknek engedelmessékedik.

Milyen a könyv a szerzők (és az olvasók) többségének oldaláról nézve? „A világ kaotikussá vált, a könyv azonban továbbra is a világ képe, hajszálgökér-kozmosz a gyökér-kozmosz helyett... A szellem késésben van a természethez képest. Még a könyv is a maga természeti valójában, tengelyével és körülötte lévő levélzetével nem más, mint egy egyenesen mélyre hatoló karógyökér. Ugyanakkor a könyv mint spirituális valóság, a Fa vagy a Gyökér mint kép, fáradhatatlanul a kettővé váló Egy, majd a négygé váló kettő törvényét fejti ki... A bináris logika a fa-gyökér spirituális valósága.” Ismét egyértelműen homológ megfogalmazás ez a káoszelméleti bifurkációs ciklusokkal, melyek azonban kaotikus periódusok közé ékelődnek, illetve azokból szervesen alakulnak ki. „A nyelvészet – ez a »fejlett« tudományág – is ezt a fa-gyökér alapképet őrzi; ez az, mellyel a klasszikus gondolkodáshoz kötődik (Chomsky és a szintagmatikus fa, az S pontból indul ki és dichotomikusan halad előre). Vagyis ez a gondolkodás sosem értette a sokféleséget: ahhoz, hogy spirituális módszerének követésekor eljusson a kettőhöz, egy erős egység tételezésére van szüksége.” A kérdés itt véleményem szerint az, hogy milyen természetűnek tekintjük ezt az „erős egységet”. A modernitás filozófusai és a strukturalisták *kizárólag* lineárisnak, lehatárolhatónak, eleve adottnak, esszenciálisnak tekintették („gyökér-kozmosz”), a posztstrukturalizmus pedig *kizárólag* szövegszerűnek, iteratív módon létrejövőnek, folytonosan, apró változásokon keresztül elkülönbözőnek látja, azaz nem feltételez semmilyen átfogó rendet („hajszálgökér-kozmosz”). Jelentős retorikus leegyszerűsítéssel úgy is fogalmazhatnánk, hogy az alteritás csak a transzcendens totalitást, a modern csak az immanens totalitást, a posztmodern pedig csak az átfogó káoszt, illetve a szubjektív-transzcendens partikularitást látja. A teljes egységben azonban a bifurkációs vagy-vagyok rendezett réte-

gei és a kaotikus szakaszok egymásból szervesen nőnek ki, ahogy a komplex hullámállapotból is redukált állapot stb. jön létre végtelen idősorban.

„A könyv mint *imago mundi*, valóban elég érdektelen gondolat. Valójában nem elég azt mondani: Éljen a sokféle – bár nem könnyű ilyenképpen felkiáltani. Semmiféle tipografikus, lexikális vagy szintaktikai ügyesség nem elegendő e kiáltás hallatására. A sokfélét *csinálni kell*, de nem egy magasabbrendű dimenzió bekapcsolásával, hanem éppen ellenkezőleg, egészen egyszerűen a már rendelkezésre álló, $n-1$ dimenziók szintjén (csakis így lehet része az egy a soknak, lévén belőle mindig kivonható).” A sokféle „csinálódik”, saját magát szervezi meg a káoszelmélet szerint, emergens módon jön létre, azonban pontosan egy magasabb dimenzió működése révén, mely azonban nem véges, esszenciális, hanem nyitott, lehetőségjellegű. A sokféleség kialakulásában a káosznak és a rendnek azonos szerepe van, az egyes rendszerek belső törvényszerűségei egymással homológok. Nézetem szerint nem hangsúlyozhatjuk egyoldalúan sem az „egységet”, sem a „sokféleséget”, e tekintetben is át kell térni a háromértékű kvantumlogikára. Az egység és a sokféleség folytonosan egymásba alakuló viszonya a valódi nemlineáris szemlélet szerint rendnek és káosznak, a törvények homologikus totalitásának (pl. Feigenbaum-féle konstansok, strukturális izomorfizmusok) és az egyedi jelenségek valószínűségi jellegű partikularitásának megbonthatatlan összekapcsolódása.

„A hajszályökérendszer vagy nyalábos gyökér a könyv második formája, melyre előszeretettel hivatkozik modernitásunk. Ez esetben a főgyökér elhalt, vagy elpusztul szélsőségeinek irányában; mellégyökerek közvetlen sokasága ráoltódik, és nagy fejlődésnek indul. Ez esetben a főgyökér elhalása természetes realitás ugyan, viszont annak egysége, mint múltbeli, vagy még eljövendő, mint lehetséges egység éppúgy fennmarad... Egyik szöveg behajl(-t)-ása a másikba, amely sokféle, mi több, esetleges gyökerekből áll (mint valami dugvány), új dimenziók megjelenését vonja maga után. A hajtásból következő plusz, kiegészítő dimenzióban az egység folytatja szellemi munkáját... A szériákat sokszorosító, vagy a sokféleséget növelő modern módszerek... a linearitás irányában hatnak, míg a totalitás egysége egy másik dimenzióban, a kör, illetve a ciklus dimenziójában érvényesül.” A posztmodern ismeretelméleti partikularizmusa a fragmentált lét egyes területeihez rendeli a kettősségeket. Ez azt jelenti, hogy az értelemadás lehetőségét a totális rend keresése helyett, a különböző léterületek mint szövegek új dimenzióinak felnyitásban, szubjektív újraolvasásában, az intertextualitásban, a difference-ban stb. találja meg. Ezért, mint láttuk, a posztmodern a modern fraktálja, mivel a vertikális és lineáris (reverzibilis idejű) totalizálást, minden jelenségre érvényes egyetlen magyarázat modernista keresését a lét horizontálisan szétdarabolt területein hozza vissza és a szubjektumba helyezi (irreverzibilis, ciklikus idő). A „kör” és a „ciklus” deleuze-i dimenziója nem mást, mint a nemlineáris paradigma önmagába visszatérő (logistic difference equation), illetve a Lorenz-modell szerinti spirálszerű rendszerfejlődési mintáját jelenti. Utóbbi a káosz és determináltság egysége: a nemperiodikus „strange attractor” révén, az újraolvasások, elkülönülődések miatt a rendszer ciklikusan változik, de sohasem tér vissza eredeti állapotába. A posztmodern tehát a dichotómikus működésmódot csak az egyes léterületek szintjén véli érvényesnek (partikuláris totalizálás, „kiegészítő” dimenziók), és, miközben elveti az átfogó karógyökér-egységet – ellentétben a kvantum- és káoszelméletből fakadó következményekkel –, nem tetelezi *átfogó, de nem lezárt* összefüggések létezését.

„A transzcendencia tipikus európai betegség... A lényeg az, hogy a fa-gyökér és a rizóma-csatorna nem mint két modell állnak szemben egymással: az egyik modellként és

másolatként működik, még ha létre is hozza saját szökésvonalait; a másik úgy, mint immanens folyamat, mely felforgatja a modellt, és térképet vázol fel, még akkor is, ha felállítja saját hierarchiáit, még ha despotikus csatornát idéz is elő... Arról a modellről van szó, amely folyton felüti a fejét és elmélyül, továbbá arról a folyamatról, amely folyton elnyúl, megszakad és újrakezdődik.” A lezáró, totalizáló, kizáró, „rendezett” duális fa-transzcendencia a redukált részecskeállapottal, míg a nyitott, részleges, lehetőségyszerűen totális, befoglaló, plurális-heterogén rizóma-immanencia pedig a komplex valószínűségi hullámállapottal homológ, ugyanakkor egymást feltételezik, komplementer jellegűek. Ugyanúgy, ahogy a káoszelméletben a rendezett és kaotikus periódusok feltételezik egymást, és egymásba alakulnak. A dichotomikus fa sem pusztán modell, hanem folyamat is, és a rizóma sem pusztán folyamat, hanem modell, másolat is.

„Csak azért használunk dualisztikus modelleket, hogy eljussunk ahhoz a folyamathoz, mely visszautasít minden modellt. Minden esetben agyi korrigálásokra van szükség, melyekkel az akaratlanul létrehozott dualizmusokat szétbontjuk. Miután áthaladtunk minden ellenséges, mégis szükségszerű dualizmuson – öreg bútorarabok, amelyeket folyton ide-oda tologatunk –, elérkezőnk végre a mágikus képlethez, amely szerint *pluralizmus = monizmus*.” A nemlineáris fizikában és matematikában gyökerező paradigma szerint *nincs* olyan folyamat, mely „visszautasít minden modellt”; maguk a folyamatok egyszerre dualisztikusak (bifurkációk) és heterogének (kaotikusak), s e jellemzők ugyanannak a magasabb rendű egységnek a különböző arcai. Értelmezésemben a komplex hullámállapotú valószínűségek homogén összege (monizmus) a plurális részecskeállapotokban nyilvánul meg, mely utóbbi állapotok a végtelen számú elkülönözés, korrekció, nyitás összegződése révén *időben* tárják fel monista oldalukat. Pluralizmus (redukált részecskeállapotok) és monizmus (komplex valószínűségi hullám) komplementer törvényszerűségek, és ez nem „kívülről” bevitt dualizmus, hanem a természettudományok által bizonyított tény, mely a mentális és a szociokulturális valóságra is érvényesnek látszik. Végző fokon tehát: transzcendencia / monizmus / hermeneutika / komplex hullámállapot / burkolt rend = immanencia / pluralizmus / retorika / redukált részecskeállapotok / megnyilvánult rend.

„A rizóma nem vezethető vissza sem az Egyre, sem a sokfélére. Nem Egy, mely kettővé, vagy közvetlenül hárommá, négygé vagy ötté stb. válik.” Ez az Egy („lét”), a transzcendencia hagyományos felfogása, ami persze a nemlineáris paradigma tükrében elavultnak tűnik. Az Egy nem úgy Egy, hogy kettővé vagy végtelen sokká *válik*, hanem *maga* a végtelen sok, csak éppen lehetőségtermészetű. Az Egy (és a „sokféle”) hagyományos felfogása autoritást feltételez, a nemlineáris Egy pluralitást, a lehetőségek végtelen, de a képzetes rendbe burkolt sokféleségét. Ezek az időbeli megnyilvánulásuk során a rizomatikus-nemlokális összekapcsolódások és a ciklikus elkülönözések révén fejlődnek. Az Egy nemlineáris fogalma nem áll ellentétben sem Heidegger létfogalmával, sem Deleuze rizómájával, sem Derrida differance-ával, hanem tartalmazza és új összefüggésbe rendezi őket. Ezért Heidegger, az Egy új, nemlineáris fogalma, Derridával és Deleuze-zel együtt nem a gondolkodás végét, hanem az igazi gondolkodás kezdetét jelenti, az alaptalan, reduktív világelképzelések, tudományos mítoszok gyártása helyett. Jogosan merül fel persze a kétség, hogy a nemlinearitást nem tekintjük-e a geocentrikus, a kopernikuszi, a newtoni, majd az einsteini világképet követő, pusztán újabb tudományos mítosznak, melyet majd egyszer felvált a következő. Nézetem szerint két feladat áll a valóban interdiszciplináris tudományosság előtt: egyrészt feltárni a megnyilvánult, rizomatikus lét dimenzióinak működését, különös tekintettel a kaotikus és rendezett állapotok közti *átmenetekre*, másrészt

nem engedni, hogy az új gondolkodást a mindenkori hatalmi viszonyok kisajátítsák, redukálják és a saját önző céljaikra használják fel. (Ezért kell Deleuze szerint „nomadológiát” írni.)

„A rizóma központ nélküli, nem hierarchián alapuló és nem jelentő rendszer; tábornok nélküli, rendező emlékezet, illetve központi automatizmus nélkül, csupán az állapotok áramlása határozza meg... Nem egységekből, hanem dimenziókból áll, vagy még inkább mozgásban lévő irányokból. Nincs se kezdete, se vége, mindig csak közepe van, ahonnan kihajt és kiárad...” A képzetes Egyben foglalt megfoghatatlan, transzcendens információ lehetőségszinten magába foglal minden megnyilvánulást, a *központi rendező elv nélküliség* megnyilvánulását is a rizómában. A rizóma „emlékezik” az Egy lehetőségpotenciál tulajdonságára, s azt a téridőben kiteríti, alaptermészete ezért nem hierarchikus, középpont nélküli, központi automatizmus nélküli. Mindig változó, elkülönböző automatizmusok azonban vannak, ezek lehetőségjellegűek, kaotikusak, emergensek, maguk a törvényszerűségeik is folyton mozgásban vannak. A rizóma sokféleje dimenzióváltásainak ezért szükségszerű következménye magának a rizóma természetének folytonos megváltozása.

„A fennsík jellemzője, hogy mindig középen van, nem kezdet, nem vég. Ilyen fennsíkok alkotják a rizómát. Gregory Bateson valami nagyon speciális dolog jelölésére használja a »fennsík« szót: vibráló intenzitásokat felfogó táj, mely fejlődik, mégsem irányul egy csúcspont, vagy egy külső cél felé. Bateson egy Bali-szigeti példát idéz, ahol az anya és fia közti szexuális játékok, vagy a férfiak veszekedései éppen e furcsa, intenzív stabilizáción keresztül bonyolódnak le. »Intenzitásokat felfogó fennsík lép az orgazmus helyébe«, helyettesíti a háborút vagy a csúcspontot.” Itt is nyilvánvaló a párhuzam a határozatlansági reláció, az „uncertain nervous system”, a determinisztikus káosz törvényszerűségeivel, melyek a vibráló, intenzíven változó elemi részek, az elme és más komplex dinamikus rendszerek stabilizációját, keretek közé foglalását valósítják meg. „A nyugati gondolkodás bosszantó jellegzetessége, hogy a kifejezéseket és a cselekvéseket külső vagy transzcendens végső célokra vezeti vissza, ahelyett, hogy azokat immanens módon a bennük rejlő érték alapján ítélné meg.” A transzcendencia e dolgozatban javasolt felfogása, amit a nemlineáris fizikától tanultunk, tartalmazza az immanenciát, az immanencia pedig ezt a transzcendenciát bontja ki. Transzcendencia és immanencia *egyszerre* komplementer és ekvivalens. Az érték fogalma már dualitást feltételez: az értékelés csakis „kívülről” hozzáadott, transzcendens szempontok alapján lehetséges. A rizóma ezért nemjelentő, alany és tárgy nélküli, nem értékelhető önmagában-valóság. Deleuze itt az immanenciát hangsúlyozza, de belecúsúszik a hagyományos transzcendens, duális, metafizikai gondolkodásba – saját bevallása szerint is még tologatja ezeket a régi bútordarabokat. Ez azért lehetséges, mert valahol mélyen, előzetes létmegértése alapján (ami létezésének létjellegéből következik – Heidegger) sejtí, hogy létezik transzcendencia, csak azt a több évezredes nyugati filozófia terhe alatt feltehetőleg félreérti. Következésképpen szükségszerűen a redukált immanenciába menekül. Ha valaki átéli-érti az univerzum egységét, a kapcsolatok sokféleségét és az áramlatok rizomatikus összekapcsoltságát, az értékelés, a dualisztikus morál elveszti jelentőségét, szükségtelenné válik (lásd például Borges *Isten betűje*). Deleuze szerint is mindig szükséges csak, amíg – a buddhizmus által is felismert módon – dualisztikusan és ebből következően önzően, elkülönültségünk, egónk illúziójának és nem a mással való szükségszerű egybefolytságunknak talaján léteünk és gondolkodunk.

„A rizóma nem kezdődik és nem végződik, mindig középen van, a dolgok között, köztetés-lény, *intermezzo*.” A lét (ősrobbanások előtti állapot) és a megnyilvánult élet (ősrobban-

nások utáni állapot) végtelen sorba rendeződik, nincs eleje és nincs vége, összekapcsolódnak, így valójában mindegyik csak átmenet. A burkolt őssingularitás („káosz”, „semmi”) és a megnyilvánult élet („kozmosz”) elkülönültsége sem létezik igazából, csak ugyanannak az információnak, az örök, felfoghatatlan „kintnek” a különböző elrendeződései, megnyilvánulásai vannak. A mikro- és makrovilág különböző, végtelen számú „fennsíkjai” összefonódva rizómákat képeznek, melyek általunk teljesen különböző természetűnek érzékelt (értelmezett!) jelenségek összességének tűnnek, de valójában ugyanannak a reflektálhatatlan magában-valóságnak a különböző elrendeződései. „A fa leszármazás, a rizóma viszont szövetség, csak szövetség. A fa kikényszeríti a létezés igéjét, a rizóma szövete az »és... és... és...« kötőszó. Elég erő van ebben a kötőszóban, hogy megrázza és gyökerestől kiirtsa a létigét.” Ezt akár Heidegger is mondhatta volna: a létige igazi értelme önmagának (a dualitásnak) a megszüntetése, hisz a „van” már elkülönült „másikat” is feltételez. A létige (a létezés) a létige nélküli léthez, a végtelen „és”-hez vezető út. A létsingularitás és a kozmikus redukció végtelen sorozatáról van szó, mely minden egyes kvantumos választásban, kaotikus emergenciában megismétlődik, eltörli lét és élet kettősségét, mindig középen van, a folytonos átmenet állapotában.

„Hova tart? honnan jön? mire akar kilyukadni? – megannyi hasztalan kérdés... A középpont tehát egyáltalán nem az átlag, ellenkezőleg ez az a hely, ahol a dolgok felgyorsulnak. A dolgok közötti egy nem lokalizálható viszonyt jelöl, nem mozgást egyikből a másikba és fordítva, inkább merőleges irányt, keresztmozgást, mely egyiket és a másikat is magával ragadja, kezdet és vég nélküli patak: a két partot lassan mossa, középen pedig felgyorsul.” A „között” lokalizálhatatlansága a határozatlansági reláció. A Gauss-görbe két „partja” a kis valószínűségű elrendeződéseket, közepe pedig (a patak fősodra) a nagyobb valószínűségű elrendeződéseket mutatja. Kozmikus is csak valószínűbb és kevésbé valószínű világegyetemek léteznek. Csak valószínűségek vannak, lezárt értelmek helyett: Deleuze is, akár tudja, akár nem, akár akarja, akár nem, a határozatlansági relációban, kvantumelméletben, káoszelméletben gondolkodik – rizómában van vele. A rizóma nem reflektált, nem tudatos elrendeződés, de tudatosítható. Ehhez le kell mondani a középponttól, a lezárt jelentésről, a karógyökérszerű gondolkodásról: rizomatikus létezésünk végső fokon szükségszerűen csak átélhető. Mechanizmusokat ettől még kereshetünk, feltárhatunk, de ezek száma, úgy tűnik, minden irányban végtelen, és nincs végső magyarázó elv. „A szellem kétségben van a természethez képest.”

IRODALOM

- Aarseth, E. J. (2004): Nem-linearitás és irodalomelmélet. *Helikon*, 3, 313–348.
- Appadurai, A. (1996): *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Arisztotelész (1997): *Poétika, kategóriák, hermeneutika*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Arisztotelész (2002): *Metafizika*. Budapest, Lectum.
- Asad, T. (ed.) (1973): *Anthropology and the Colonial Encounter*. New York, Humanities Press.
- Bachelard, Gaston (1997): *A nem filozófiája: az új tudományos gondolkodás filozófiájának vázlata*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Barthes, Roland (1997): *S/Z*. Budapest, Osiris.
- Barthes, Roland (2001): *A szöveg öröme: irodalomelméleti írások*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Benjamin, Walter (1980): *Angelus Novus*. Budapest, Magyar Helikon.

- Berkeley, George (2006): *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Boehm, Gottfried (1997): A képi értelem és az érzékszervek. In: Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomen, valóság*. Budapest, Kijárat Kiadó, 242–253.
- Bókay Antal (1997): *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Boyer, P. (1993): Cognitive aspects of religious symbolism. In Boyer, P. (ed.): *Cognitive Aspects of Religious Symbolism*. Cambridge University Press, 4–48. pp.
- Butz, M. (1997): *Chaos and Complexity: Implications for Psychological Theory and Practice*. Bristol, PA, Taylor and Francis.
- Byrne, D. (1998): *Complexity Theory and the Social Sciences: An Introduction*. London, Routledge.
- Capra, Fritjof (1998): *A fizika taója: a modern fizika és a keleti miszticizmus közötti párhuzam feltárása*. Budapest, Tericum Kiadó.
- Caro, M. J.–Murphy, J. W. (eds.) (2002): *The World of Quantum Culture*. Praeger Publishers.
- Chomsky, Noam (2003): *Mondattani szerkezetek; Nyelv és elme*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Clifford, J. (1988): *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature, and Art*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Csákvári J. (2005): Lehetőség, véletlen és képi retorika a számítógépes játékok narratív struktúráiban. *Jel-Kép*, 3.
- Deleuze, Gilles–Guattari, Félix; Rizóma. <http://www.c3.hu/~exsymposion/HTML/fu/deleuze/foszoveg.htm>
- Dennett, Daniel C. (1993): *Consciousness Explained*. Penguin Books.
- Eco, Umberto (1976): *A Theory of Semiotics*. Indiana University Press.
- Eco, Umberto (1986): *Faith in Fakes: Travels in Hyperreality*. Suffolk.
- Eco, Umberto (1990): *The Limits of Interpretation*. Bloomington.
- Eco, Umberto (2006): *Nyitott mű: forma és meghatározatlanság a kortárs poétikában*. Európa.
- Eifert Anna (1997): A kép az eltűnés esztétikájában. In Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomen, valóság*. Budapest, Kijárat Kiadó, 381–396.
- Evans-Pritchard, E. (1940): *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford, University of Oxford Press.
- Fokasz Nikosz (szerk.) (2003): *Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban*. Budapest, Typotex Kiadó.
- Føllesdal, Dagfinn (1982): Husserl's Notion of Noema. In Dreyfus, Hubert (ed.) (1982): *Husserl, Intentionality and Cognitive Science*. Cambridge, MA, The MIT Press, 73–80.
- Fortes, M. (1970): Time and Social Structure: An Ashanti Case Study. In Fortes, M. (ed.), *Time and Social Structure and Other Essays*. London, Althone, 1–32.
- Freud, Sigmund (1994): *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Gazdag László (2004): *A teremtsé titka*. Budapest, Alexandra Kiadó.
- Geertz, C. (1994): Elmosódott műfajok: A társadalmi gondolkodás átalakulása. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég Kiadó, 268–285.
- Gibson, J. J. (1979). *The Ecological Approach to Visual Perception*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Gleick, J. (1987): *Chaos: Making a New Science*. New York: Penguin.
- Gribbin, John (2001): *Schrödinger macskája. Kvantumfizika és valóság*. Budapest, Akkord Kiadó.
- Guastello, T. Hyde, S. J.–Odak, M. (1998): Symbolic Dynamics of Verbal Exchange in a Creative Problem Solving Group. *Nonlinear Dynamics, Psychology and Life Sciences*, vol. 2., no. 1, 35–58.
- Habermas, Jürgen (1998): *Filozófiai diskurzus a modernségről: tizenkét előadás*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Hameroff, S. R.–Penrose, R. (1996): Conscious events as orchestrated space-time selections. *J. Consciousness Studies*, 3 36–53.
- Hámori József (2004): *Agy, hit, számítógép. Beszélgetések*. Budapest, Éghajlat Kiadó.
- Hámori József (2005): *Az emberi agy aszimmetriái*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó.
- Hayles, N. K. (1999): Chaos: More than Metaphor. In Hayles, N. K. (ed.): *Chaos and Order: Complex Dynamics in Literature and Science*. Chicago: Chicago University of Chicago Press, 37–99.
- Héjjas István (2004): *Buddha és a részecskegyorsító*. Budapest, Édesvíz Kiadó.

- Heller Ágnes – Fehér Ferenc (1993): *A modernitás ingája*. Budapest, T-Twins Kiadó.
- Hofstadter, Douglas R. (2000): *Gödel, Escher, Bach*. Budapest, Typotex Kiadó.
- Hofstadter, Douglas R. – Dennett, Daniel C. (2001): *The Mind's I: Fantasies and Reflections on Self & Soul*. Basic Books.
- Husserl, Edmund (1972): *Válogatott írások*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Husserl, Edmund (1997): Fantázia, képtudat, emlékezet. In Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomen, valóság*. Budapest, Kijárat Kiadó, 9–46.
- Jones, A. A. (1998): Towards a Lexicogrammar of Mekeo: An Austronesian Language of West Central Papua. *Pacific Linguistics*. Series C, 138, Canberra, Department of Linguistics, Research School of Pacific and Asian Studies Australian National University.
- Jung, Carl Gustav (2003): *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. Budapest, Európa.
- Kiel, D. – Eliot, E. (eds.) (1997): *Chaos Theory in the Social Sciences: Foundations and Applications*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Kilpatrick, F. P. (ed) (1961): *Explorations in Transactional Psychology*. New York University Press.
- Lacan, J. (1977): The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience. In *Écrits*, New York, W. W. Norton.
- László Ervin (1999): *Izgalmas idők*. Budapest, Magyar Könyvklub.
- László, Ervin (2003): *The Connectivity Hypothesis*. State University of New York Press.
- Leach, E. (1954): *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure*. London, London School of Economics and Political Science.
- Leach, E. (1976): *Culture and Communication. The Logic by which Symbols are Connected*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lévi-Strauss, C. (1963): The Structural Study of Myth. In *Structural Anthropology*. Vol. 1. New York, Basic Books, 202–228.
- Lyotard, J (1984): *The Postmodern Condition*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Mainzer, K. (1994): *Thinking in Complexity: The Complex Dynamics of Matter, Mind and Mankind*. Berlin–New York, Springer-Verlag.
- Marcus, G.– Fischer, M. (1986): *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago, University of Chicago Press.
- McClure, B. (1998): *Putting a New Spin on Groups: The Science of Chaos*. Mahwah, NJ, Erlbaum.
- McIntyre, Robert – Smith, David W. (1982): Husserl's Identification of Meaning and Noema. In Dreyfus, Hubert (ed.) (1982): *Husserl, Intentionality and Cognitive Science*. Cambridge, The MIT Press, MA, 81–92.
- Merleau-Ponty, Maurice (1997): A közvetett nyelv és a csend hangjai. In Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomen, valóság*. Budapest, Kijárat Kiadó, 142–177.
- Mérő László (2005): Matek-giccs. In *Maga itt a tánctanár?* Budapest, Tericum Kiadó, 145–150.
- Miller, Joseph D. (1997): *The Prospects for a Quantum Neurobiology*.
- Mosko, M. S. – Damon, F. H. (eds.) (2005): *On the Order of Chaos: Social Anthropology and the Science of Chaos*. New York, Oxford, Berghahn Books.
- Mosko, Mark S. – Damon, Frederick H. (eds): *On the Order of Chaos. Social Anthropology and the Science of Chaos*. Berghahn Books.
- Noë, Alva (2002): Is the Visual World a Grand Illusion? *Journal of Consciousness Studies*, 9, No. 5–6, 1–12.
- O'Regan, J. K. (1992): Solving the real mysteries of visual perception: The world as an Outside Memory. *Canadian Journal of Psychology* 46, 461–488.
- Peirce, Christopher Sanders (1931): A jelek felosztása. In Horányi Özséb (szerk.) (1977): *Kommunikáció. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 21–39.
- Penrose, R. – Shimony, A. – Cartwright, N. – Hawking, S. (2003): *A nagy, a kicsi és az emberi elme. Kozmológia, kvantummechanika és a tudatosság fizikája*. Budapest, Akkord Kiadó.
- Platón (2005): *Összes művei kommentárokkal*. Budapest, Atlantisz.
- Popper, Karl R. (1997): *A tudományos kutatás logikája*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Prigogine, I. – Stengers, I. (1984): *Order out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature*. New York, Bantam Press.

- Radin, Dean (1997): *The Conscious Universe: The scientific Truth of Psychic Phenomena*. Harper-Collins.
- Radin, Dean (2006): *Entangled Minds: Extrasensory Experiences in a Quantum Reality*. Simon and Schuster.
- Said, E. (1979): *Orientalism*. New York, Random House.
- Saussure, Ferdinand (1967): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Sheldrake, Rupert (2001): *Chaos, Creativity, and Cosmic Consciousness*. Park Street Press.
- Sheldrake, Rupert (2003): *Hét kísérlet, amely megváltoztathatja a világot: gyakorlati útmutató egy újfajta tudományos szemlélet kialakításához*. Budapest, Bioenergetic Kiadó.
- Stewart, I. (1997 [1989]): *Does God Play Dice? The Mathematics of Chaos*. Cambridge, MA, Blackwell.
- Strathern, M. (1995): *The Relation: Issues in Complexity and Scale*. Cambridge, Prickly Pear Press.
- Strathern, M. (1999): *Property, Substance and Effect: Anthropological Essays on Persons and Things*. London, Athlone.
- Strathern, M. (2000): Environments Within: An Ethnographic Commentary on Scale. In *Culture, Landscape and Environment: The Linacre Lectures 1997*, Flint, K. – H. Morphy, (eds.): Oxford: Oxford, University Press, 44–71.
- Turkle, Sherry (1995): *Life on the Screen: Identity in the Age of Internet*. New York, Simon and Schuster.
- Vécsey Zsádány (2000): *A káosz peremén: látomás a XXI. század üzleti életéről*. Budapest, BKÁE Vezetőképző Intézet.
- Wagner, R. (1986): *Symbols that Stand for Themselves*. Chicago, University of Chicago Press.
- Wagner, R. (1991): The Fractal Person. In Godelier, M. – Strathern, M. (eds.): *Big Men and Great Men: Personifications of Power in Melanesia*. Cambridge, Cambridge University Press, 159–173.
- Wagner, R. (2001): *Anthropology of the Subject: Holographic Worldview in New Guinea and its Meaning and Significance for the World of Anthropology*. Berkeley, University of California Press.
- Walker, Evan Harris (2000): *The Physics of Consciousness: The Quantum Mind and the Meaning of Life*. Perseus Publishing.
- Walther, B. K. (2004): *Cinematography and Ludology: In Search of a Lucidography*.
- Wilson, Robert Anton (1997): *Prometheus Rising*. New Falcon Publications.
- Wilson, Robert Anton (2002): *Kvantumpszichológia*. Budapest, Mandala-Véda Kiadó.
- Wittgenstein, Ludwig (1963): *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Wolf, M. J. P. – Perron, B. (eds.): *The Video Game Theory Reader*. New York, Routledge.
- Young, T. (1991a): Chaos and Social Change: Metaphysics of the Postmodern. *The Social Science Journal*, vol. 28., no. 3, 289–305.
- Young, T. (1991b): Chaos Theory and Symbolic Interactionism. *Journal of Symbolic Interaction*, vol. 14, 3–21.
- Young, T. (1992): Chaos Theory and Human Agency: Humanist Sociology in a Postmodern Age. *Humanity and Society*, vol. 16, 441–460.
- Zadeh, Lofti A. – Polak, E. (eds.) (1972): *Rendszerelmélet*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- Zágoni Miklós (é. n.): *Daniel C. Dennett: A tudat magyarázata. Recenzió*.

Dr. Fehér Katalin – Kovács Ferenc – Major Sándor MÉDIAFOGYASZTÁS EGY MÉDIAISMERETI KURZUS TÜKRÉBEN

Bevezetés

A kilencvenes évek végén formálódó oktatói és hallgatói igények alapján létrejött egy együttműködés két intézmény, az Oslói Egyetem (Universitetet i Oslo) és a Dunaújvárosi Főiskola között, melynek keretei között megindult a videokonferencián keresztül bonyolódó távoktatás. A kurzus forrása az Oslói Egyetem kapcsolódó kurzusai, s a Zsigmond Király Főiskolán is megtörténtek az első kísérletek. A tanulmány szerzői ezen keretek között közös tapasztalatokat szereztek, s ebből kiindulva készítettek egy empirikus mérést. A közös alapot a kurzusok témája adta: a hallgatók a médiafogyasztási szokásokról és azok okairól, tendenciáiról jutottak széles körű ismeretekhez, elsősorban szemináriumi beszélgetések és viták során, melyek saját médiafogyasztási szokásaikat is befolyásolták. Az erre vonatkozó vizsgálat eredményei, illetve összegzése olvasható az alábbi munkában.

KIINDULÓPONTOK

Két oktató, valamint egy korábbi, már végzett és gyakorló oktatóként dolgozó hallgató, ezen tanulmány három szerzője, három különböző szempontból tekintett/tekint erre a munkára. Az egyik oktató, aki jellemzően virtuálisan volt és van jelen ebben az oktatásban (Oslói Egyetem), a módszertani alapok kidolgozója és a média közvetítésével, interaktívan bekapcsolódó tanár. A másik oktató a reális térben és időben jelen lévő, azaz a helyszínen koordináló és szintén interaktív oktató, aki a személyes egyeztetések és konzultációk felelőse (Dunaújvárosi Főiskola, Zsigmond Király Főiskola). Végül a ma már oktató, aki korábban (aktív) hallgatóként vett részt a folyamatban, a technikai háttér és a helyi koordináció segítőjeként, mérnök tanárként (Dunaújvárosi Főiskola).

A kurzus mindeközben az internet-médián keresztül folyt a médiáról: médiaismereti oktatás zajlott kiscsoportos, interaktív formában, előre megadott szövegek, közvéleménykutatások és médiafigyelési/médiakövetési feladatok alapján. A tapasztalatok a három érintett személy szerint hipotetikus módon azonosak: ezen kurzusok befolyásolták a médiafogyasztási szokásokat. Az azonos korcsoport fogyasztási szokásaira vonatkozó hasonlósá-

gok mellett közeledő tendenciát mutató érdeklődés, a populáris kultúra fogyasztásával kapcsolatos kritika megjelenése jellemző, de ezen belül a kulturális különbségek és a földrajzi elhelyezkedés (főváros–vidék) differenciái is izgalmas eredményeket jelentettek.

Míndez azonban a kurzusok élő interakcióiban, jelenlétében kerültek felszínre, nem rögzített, empirikus módszerrel jól felépített formában. A szemináriumok motiválták arra a szerzőket, hogy a tananyag elsajátításán túl további eredményeket, tanulságokat tegyenek mérhetővé és nyilvánossá. Ennek köszönhetően készült el ez a kutatás, mely rögzíti az adott időszakok, korosztályok és szakok/képzések hallgatóinak médiafogyasztási szokásait.

A MINTAVÉTEL ÉS MÓDSZER

A felmérést három felsőfokú intézményben végeztük. A Dunaújvárosi Főiskola (DF) másodéves műszaki tanár szakos hallgatói, a Zsigmond Király Főiskola (ZSKF) kommunikáció–művelődésszervező hallgatói, valamint az Oslói Egyetem Média és Kommunikációs Intézet média szakos hallgatói körében. A magyarországi intézményekben szinte egy időben, a 2006-os tavaszi félévben, míg az oslói diákokkal 2002-ben¹. A felmérés módszere kérdőív volt².

Felmérésünk célja az volt, hogy ha nem is minden médiaterületet átfogó, de mégis olyan médiafelhasználatra utaló tendenciákat tárjunk fel, amik a három felsőoktatási intézmény hallgatóira jellemzőek, vagy éppen nem azok. Egyes médiafelhasználási szokásoknál ki kell emelni, hogy a három intézmény merőben más kulturális, földrajzi és mikrokulturális környezetbe illeszkedik. A Dunaújvárosi Főiskola hallgatóinak többsége nem a városban élő diákokból került ki, ezért a sokszor az egész pénteki nappal kiegészített „hosszú hétvégeken” a kultúra fogyasztását, esetleg teremtését az állandó lakhelyén vagy annak közelében „végezte”. A budapesti főiskolások fele a fővárosban él, ezért mind a hosszú hétvégék, mind a helyben fogyasztás jellemző. Az oslói diákok többsége nem oslói születésű, vagy nem ott állandó lakos, de az óriási norvégiai távolságok s az egyéb családi hagyományok miatt a diákok nem szoktak tanév közben hazalátogatni. A három város nagyságban, lakosainak számában is eltérő, s ez közvetlenül és közvetve is nagyban befolyásolja a kultúrafogyasztást, mások a kulturális szokások, a lehetőségek mennyisége, a minőség, a változatosság. A két főváros mellett Dunaújváros kis létszámú településnek számít, de a főváros közelsége majdnem minden kulturális igényt kielégít (kivéve, hogy a színházi előadások után Dunaújvárosba tartó éjszakai buszjáratok nincsenek).

A felmérésre válaszoló diákok száma Oslóban 42 fő volt 55% lány, 45% fiú. Az átlagéletkor 25 év. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a norvég diákok 19 éves korukban érettségiznek, s általában nem azonnal kezdik el tanulmányaikat a felsőoktatásban. Nagy részünk a több mint száz éves skandináv hagyománynak megfelelően népfőiskolán tölt egy évet, ahol a szocializáció mellett általános ismereteket, képzügyességet szereznek. Fizikai, mentális állapotukat fejlesztik különböző foglalkozásokon. Az órák, közös programok látogatása kötelező, de nincs osztályozás, számonkérés vagy kényszer. A fiatalok a közösségi élettel ismerkednek, keresik, kipróbálják önmagukat. A népfőiskola után 1-2 évre külföldre mennek „világot látni”. Alkalmi vagy állandó munkával bővítik élettapasztalataikat. A fentiek miatt csak 21-22 évesen kezdik el felsőfokú tanulmányaikat.

Dunaújvárosban 8 lány mellett 12 fiú töltötte ki a kérdőíveket, s 22,5 év az átlagéletkor. Budapesten 50-50% a lányok és a fiúk aránya. 22 év az átlagéletkor. Mindkét magyar minta esetén elmondható, hogy a diákok jellemzően az érettségit követően jelentkeznek felsőoktatási intézménybe (18-19 évesen). Amennyiben valaki nem nyer elsőre felvételt, általában negatívan értékeli a korosztályában, illetve a társadalmi környezetében is. Körülöttük jelenleg a Bolognai Folyamat néven ismert változásoknak köszönhetően folyamatos változások tapasztalhatók a közoktatásban és a felsőoktatásban is (a kétszintű érettségi bevezetésétől a többciklusú képzés megjelenéséig). Jellemzően elméleti oktatásban vesznek részt, mely a kommunikáció szakos képzések technikai és stúdióháttéré miatt gyakorlati ismereteket is tartalmaz. A Dunaújvárosi Főiskolán meglévő hagyományok (melyek elsősorban a selmeci hagyományok átörökítésének köszönhetőek), valamint a földrajzilag szoros kontaktusban lévő kollégiumok és a rendszeres programok campust hoznak létre, ami jó alapot ad a diákélet élénken tartásához. A Zsigmond Király Főiskola 6 éves működésének és a kollégium hiányának köszönhetően alternatív megoldásokat keres a közösségi élet kialakításához, mindenekelőtt a Hallgatói Önkormányzat segítségével.

A felmérés kérdéseit tapasztalatink alapján négy témakör köré csoportosítottuk:

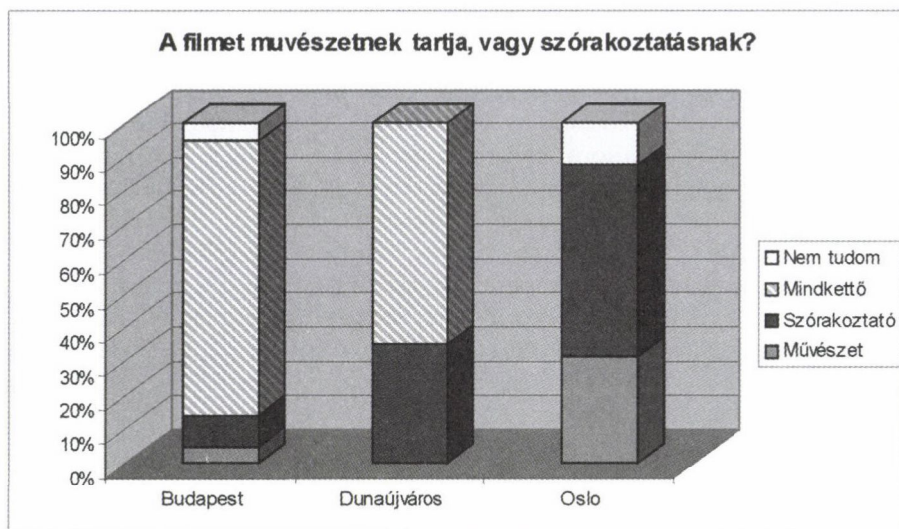
- I. Általános médiafogyasztási szokások
- II. TV-nézési szokások
- III. Médiaemlékek, médiatapasztalatok
- IV. A médiáról és a médiahatásokról alkotott vélemények

I. ÁLTALÁNOS MÉDIAFOGYASZTÁSI SZOKÁSOK

E témakörben kíváncsiak voltunk arra, hogy ki milyen médiaterméket fogyaszt leginkább, milyen gyakorisággal és mennyi ideig. Kérdeztük filmről, TV-ről, rádióról és újságról is az adatközlőket.

1. A filmmel kapcsolatban arra kerestük a választ, hogy milyen filmet láttak utoljára, tagjai-e valamilyen filmklubnak, s hogy a filmet elsősorban művészi vagy szórakoztató terméknek tartják-e. Az utóbbi kérdésre adott válasz tükröződött a felsorolt filmcímekben. Többségében mindhárom csoport tagjai a multikulturális kategóriába tartozó filmeket sorolták fel, nem a saját országukra vagy éppen az egyetemes filmkultúrára jellemző művészfilmeket. A Gyűrűk ura, a Jégkorszak, az Elemi ösztön, a Harry Potter, a Shrek, a Mátrix volt a legtöbbször említett filmcím. Meglepő módon a DF említi két magyar rendező filmjét; az Üvegtigrist és a Sorstalanságot két, illetve négy ember látta.

25% filmklubtag van Budapesten, 0% Dunaújvárosban, és 29% Oslóban. Ez utóbbi azért nem túl meglepő, mert bár Magyarország sokkal nagyobb filmklubos hagyományokkal rendelkezik, az Oslói Egyetem 12 ezres diákságának saját filmklubja működik az egyetem területén. Dunaújvárosban pedig a felmérést megelőző időszakban nem volt filmklub, illetve a fővárosiak online filmklubokat is preferálnak. Az oslói csoport 57%-a, a dunaújvárosiak 35%-a, a budapestiek 9%-a tartja a filmet szórakoztató terméknek, s csak a budapestiek tartják nagy százalékban egyaránt művészetnek és szórakoztató terméknek: 81% (DF 13%, OE 0%), lásd 1. ábra.

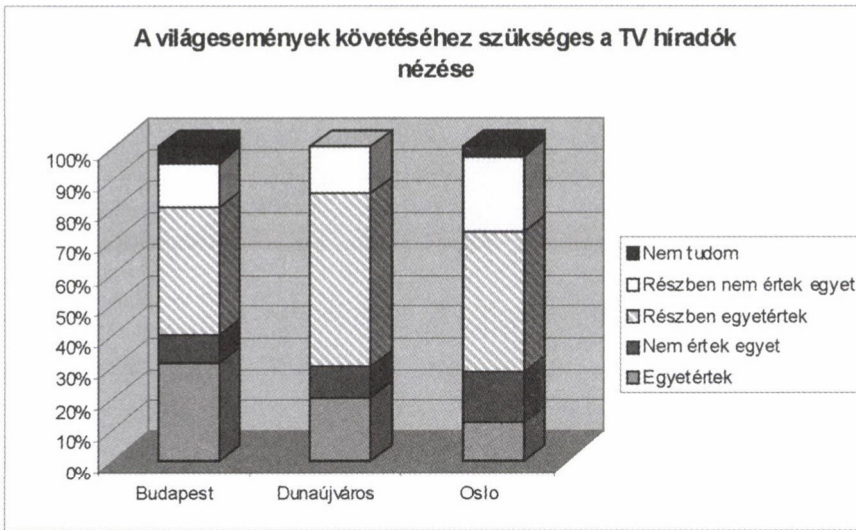
1. ábra

2. A rádióhallgatással kapcsolatos szokások közül külön közöljük az oslói média szakos hallgatók körében végzett korábbi felmérések eredményét, ami érdekes ellentmondást mutat. Míg a rádiót hallgatók aránya, ha kis mértékben is, de csökkent, ugyanakkor a rádióhallgatásra fordított idő inkább nőtt, vagy stagnál. 1998-ban a válaszolók 63%-a, 1999-ben 58%-a, 2000-ben 63%-a, 2002-ben 57%-a hallgatott rádiót. Az előbbi évek sorrendjében átlagban 41, 52, 54, 52 percet naponta. A budapesti csoport 64%-a, a dunaújvárosiak 65%-a hallgat naponta rádiót átlagban 41,5 és 53 percig. Összehasonlítva a norvég és a magyar diákok rádióhallgatási időtartamát, nem találunk számottevő eltérést. Sokkal különösebb az, hogy a norvégok szinte kivétel nélkül a közszolgálati rádióadás három csatornáját (P1, P2, P3) említik (ezeknek mind megvan a saját profilja, pl. a P1 nagyjából a magyarországi Kossuth, a P2 a Petőfi, illetve a P3 a Sláger Rádiónak feleltethető meg), míg a magyar diákok kivétel nélkül kereskedelmi rádiókat soroltak fel.

Az OE média szakos diákjainak 22%-a sportot, 8%-a kulturális, 6%-a általános híreket hallgat, 14%-a nem adott meg műsorcímet, 28%-a pedig különféle más programokat írt be. A budapestiek reggeli műsorokat, jazzprogramot, kívánságműsorokat sorolnak fel, a dunaújvárosiak a kereskedelmi adók Bumeráng című műsorát, illetve sci-fi és sportprogramjait említik. A Sláger Rádiót 50%, a Tilos és a Danubius Rádiót 20-20% említi.

3. A kedvenc TV-csatornának a DF csoport majdnem 50%-a, a ZSKF 30%-a a kereskedelmi RTL Klubot tartja. A ZSKF 30%-ban említi a TV2-t is. Itt is kiugró adat, mint a rádióhallgatásnál, hogy az oslói diákok főleg közszolgálati TV-csatornákat néznek. 31,7% az 1-es, 22% a 2-es csatornát, vagyis ez több, mint 50%, míg a két magyar csoportban egyetlen diák sem említette sem a közszolgálati mtv1-et, sem az mtv2-t. Sőt, az oslóiaknál megemlített ún. oktató csatornák közül (Discovery, Animal Planet, National Geographic) is csak egy dunaújvárosi kérdezett említi a Discovery csatornát.

S végül azzal a kijelentésünkkel, hogy „A világesemények követéséhez szükséges a TV-híradók nézése” a DF-en 20%, a ZSKF-n 32%, az OE-en 19% értett egyet (2. ábra). A többség mind a három intézményben csak részben értett egyet (55%, 42%, 45%).

2. ábra

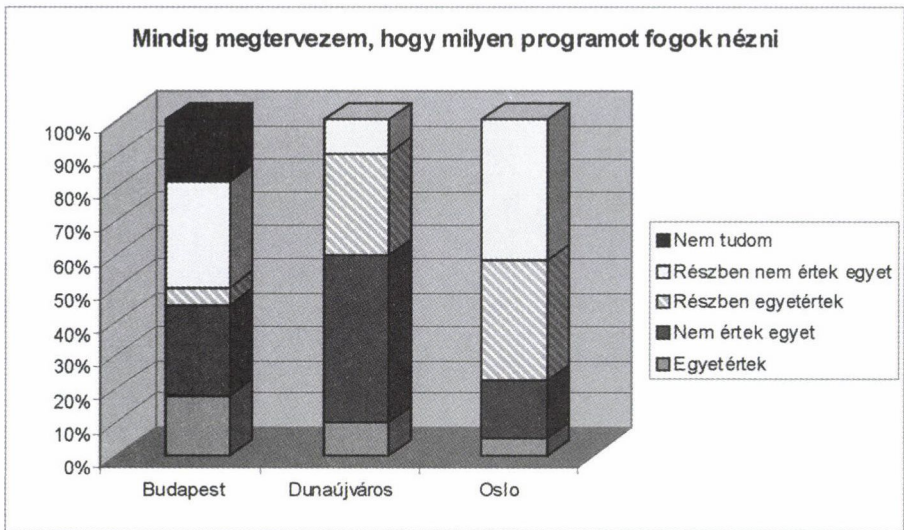
4. Az újságolvasással kapcsolatban arra a kérdésre, hogy mit olvasott előző nap, a budapestiek az ingyenes Metrót, illetve a Népszabadságot említették 21-21%-ban. A dunaújvárosiaknál 10-10% említett helyi lapot, valamint a Metró újságot. Az oslóiak 18, illetve 21%-a a két legnagyobb országos napilapot olvasta. Az előző sorrendben 31, 30 és 0% nem olvasott előző nap újságot. Ez utóbbi adat is tükrözi, hogy a skandináv országokban s így Norvégiában is a lakosság jelentős hányada a napilapokból, a híradókból szerzi napi általános ismereteit.

5. Arra a kérdésre, hogy az interneten elérhető oktatási intézményi oldalt érdemes-e olvasni, a ZSKF-en 49%, a DF-n 25%, az OE-en 62% válaszolt igennel³ (a DF honlapjának „olvasatlansága” annak ellenére, hogy az a helyi nyilvánosság részeként is üzemel, nagyon meglepő – vö. programok, események stb.)

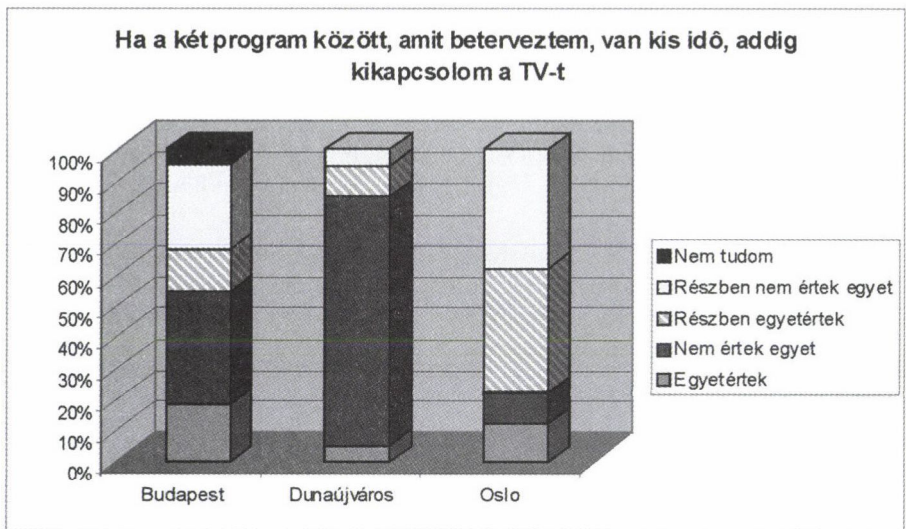
II. TV-NÉZÉSI SZOKÁSOK

Feltételeztük, hogy a hallgatók a TV-nézésre fordítják a legtöbb médiafogyasztásra szánt időt, tehát az első részben kérdezett médiumok közül kiemeltük a televíziót, s a használatával kapcsolatos szokásokról tettünk fel további kérdéseket.

Elsőként az időtényezőre kérdeztünk rá, hiszen az egyes médiamodellek szerint egyszerűen a napi időbeosztás befolyásolja a médiafogyasztást, valamint az internet megjelenésével és a fogyasztási szokásokban bekövetkező változások (pl. kereskedelmi média súlya) okán a televíziónézés gyakorta háttér-televíziózássá válik. Az eredményekből úgy látszik, hogy a városok mérete, valamint a fővárosokban biztosított további szórakozási-ki-kapcsolódási lehetőségek befolyásolják a médiafogyasztás időbeli eloszlását. (3. és 4. ábra)

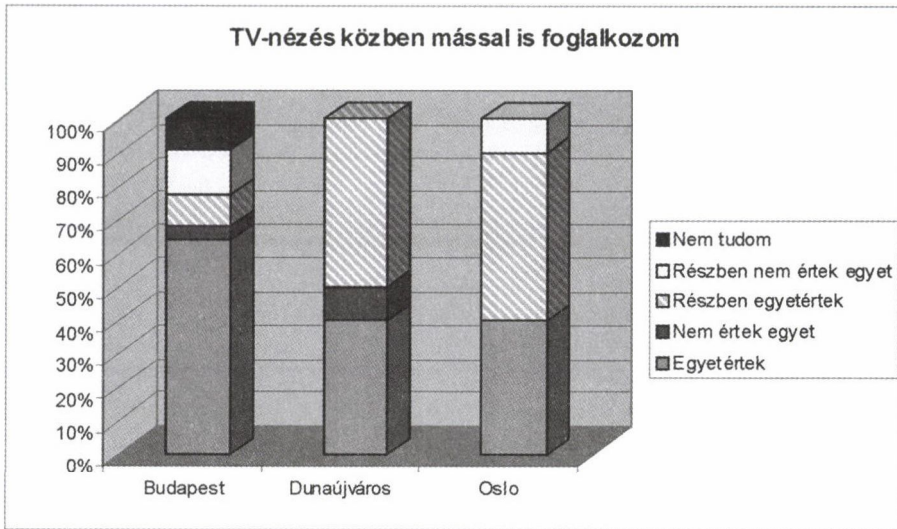

3. ábra

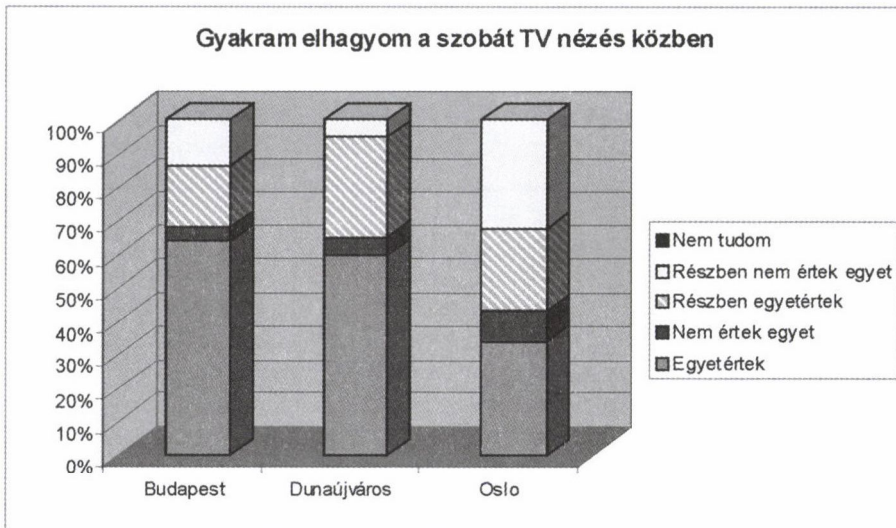
4. ábra

Az időbeliséggel kapcsolatos hipotézist erősítik a további eredmények: a kevesebb házon kívül elérhető program, illetve földrajzi közelségük több háttér-televíziózást feltételez. Az éghajlati különbségek és a közszolgálati és kereskedelmi csatornák aránya talán ezen kérdésnél érhető leginkább tetten: az egyenletes eloszlás a részben egyetértők és részben egyet nem értők, illetve az egyetértők és egyet nem értők között a norvég eredmények alapján az azonos arányú háttér- és aktív televíziózást egyformán mutatják (5. és 6. ábra).

5. ábra

A háttértévézés közben további tevékenységek egyidejű űzése a budapesti diákoknál jellemző, ami napi időbeosztásukról, illetve időgádálkodásukról ad információkat. Egyéb-iránt mindegyik esetben domináns a háttérzaj funkcióját betöltő televízió.

6. ábra

III. MÉDIAEMLÉKEK, MÉDIATAPASZTALATOK

Ebben a kérdéscsoportban arra voltunk kíváncsiak, hogy a felmérésben részt vevő hallgatóknak tizenéves korukban milyen médiafogyasztási szokásaik voltak. Itt a válaszok összehasonlíthatósága érdekében igyekeztünk a korábbi norvég felmérés kérdéseire igazodni, s magyarországi megfelelő újságokra, TV-programokra kérdezni.

Az első kérdéscsoportban a tizenéves korban történő képregény, illetve könnyű műfajú romantikus irodalom olvasását tudakoltuk.

Az oslói diákok 80%-a olvasott tizenéves korában képregényt, viszont 0%-a ifjúsági magazint, s romantikus regényt is kevesen, csak 17%. A dunaujvárosiak körében 25% olvasott gyakran képregényt, 45% néha. Viszont 7,5% kivételével mindenki olvasott fiataloknak szóló magazint, s 40%-uk romantikus irodalmat is. A budapestiek 31%-a gyakran olvasott képregényt, 32% néha, 14% soha. A dunaujvárosiakkal ellentétben közülük 36% nem olvasott ifjúsági magazint, de 50%-uk olvasott romantikus regényt. Itt külön érdemes megjegyezni, hogy Skandináviában különösen népszerűek a képregények. Fiatal generációk sora nőtt/nő fel rajtuk. Sőt ezzel a témával kapcsolatos kutatás is jelentőssé vált, mert: „Az olyan médiaformák, mint a film és a képregények is, viszonylag rövid történettel rendelkeznek, ennek következtében kevesebb a róluk szóló kutatási és kritikai irodalom, így könnyebb dolga van annak, aki ezekre a műfajokra specializálja magát, nem pedig irodalomra vagy képzőművészetre, ahol hemzsegnek a szakértők, s ahol az a követelmény, hogy az ember egy több ezer éves történelmet legalább valamennyire megismerjen, és ezért a kutatás és a kritikai irodalom áttekinthetetlennek tűnik. Ennek következtében az, aki képregényekre specializálja magát, viszonylag kevés időt, energiát és pénzt kell, hogy a tanulmányaiba fektessen” (Gripsrud, Jostein: *Médiakultúra – Médiatársadalom*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2007, 75).

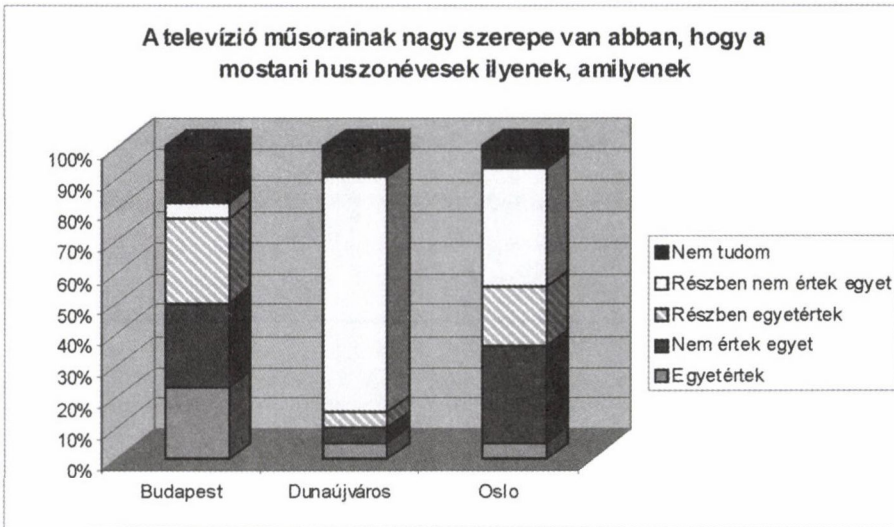
Arra a kérdésre, hogy tizenéves korukban álmództak-e arról, hogy a televízióban szerepeljenek, Oslóban 14% válaszolt nemmel, Budapesten 18%, Dunaújvárosban 0%. Gyakran gondolt TV-szereplésre a fenti sorrendet tartva 24%, 23% és 5%. A gyakran és a soha közötti néha és ritkán válaszok kiegyenlítetttsége mindhárom felsőoktatási intézményben érdekes adat (Dunaújvárosban összesen 60%, Budapesten 59%, Oslóban 62%). Ehhez kapcsolódó kérdés, hogy ma részt vennének-e a TV valóságshow-műsorában. A dunaujvárosiak közül gyerekkorában senki nem gondolt gyakran arra, hogy a TV-ben szerepeljen, de a valóságshow-műsorban már 10% részt venne, 80% abszolút nem. A budapestiek közül 9% venne részt, 72% nem. Oslóban még nagyobb a tiltakozás, 5% igen és 79% nem volt a válasz. Ez utóbbi adat kis ellentmondást tükröz, az oslói médiadiákok tizenéves korban inkább vágytak TV-szereplésre, mint most. A magyar csoportoknál viszont ez pont fordítva van.

Érdekes, hogy nagy a szórás a következő kérdésre adott válaszokban: „A média történetének ismerete mennyire befolyásolja, hogy megértsd a mai médiahelyzetet?” Dunaújvárosban csak 10% válsztotta a „nagy mértékben szükséges” választ, míg Oslóban 67%, Budapesten 68%.

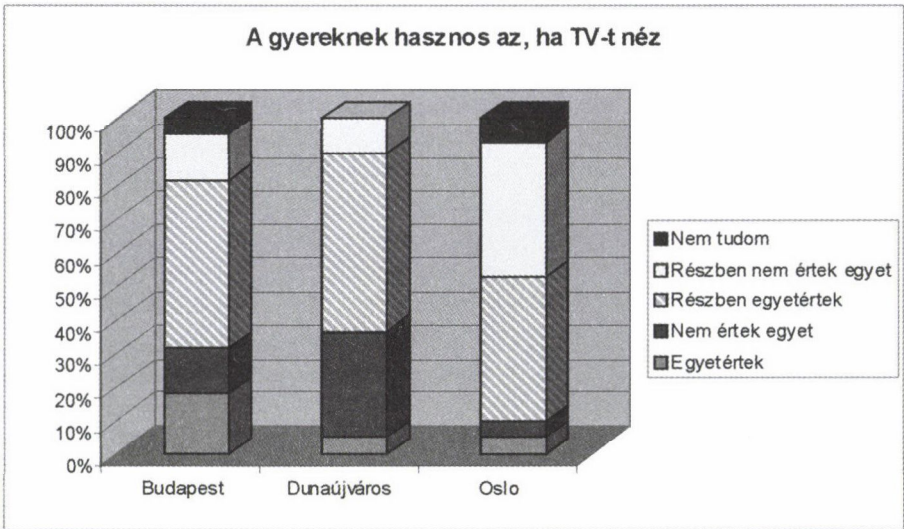

IV. A MÉDIARÓL ÉS A MÉDIAHATÁSOKRÓL ALKOTOTT VÉLEMÉNYEK

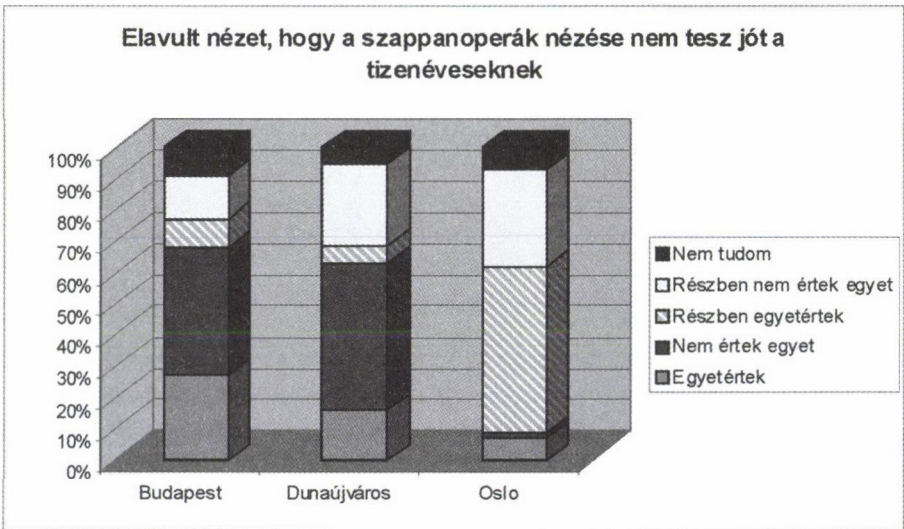
Svennik Høyer médiaprofesszor érdekes megállapítását szem előtt tartva tettük fel az alábbi kérdéseket. „A médiahasználat sok különböző módja mögött felismerhetünk egy olyan információszerzési stratégiát, amely a befogadó közvetlen társadalmi környezetéhez fűződő kapcsolatainak erősítésére irányuló vágyaival van összefüggésben. Ezt a stratégiát nevezzük összetartozásra irányuló együttműködésnek. Az emberek olyan információt keresnek, amely növeli esélyeit arra, hogy olyan társaságba tartozzanak, ahol kellemben érzik magukat, és amiből hasznuk van: olyan élményeket keresnek, amelyek kibővíthetik ismeretségi körüket. De nem minden médiahasználat magyarázható meg ily módon. Különösen a televíziózás nem tekinthető tipikusnak ebből a szempontból. Ez pedig kapcsolatban áll a televízió változatos – és némiképp esetleges – szórakoztató jellegével, és részben a valóság előli menekülési igényünkkel is.” (Høyer, Svennik: Kis beszélgetések, nagy médiumok. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, 62). Néhány a televízió hatásaival kapcsolatos közkeletű nézetről alkotott vélemények megoszlása látható a 7., a 8. és a 9. ábrán.

7. ábra

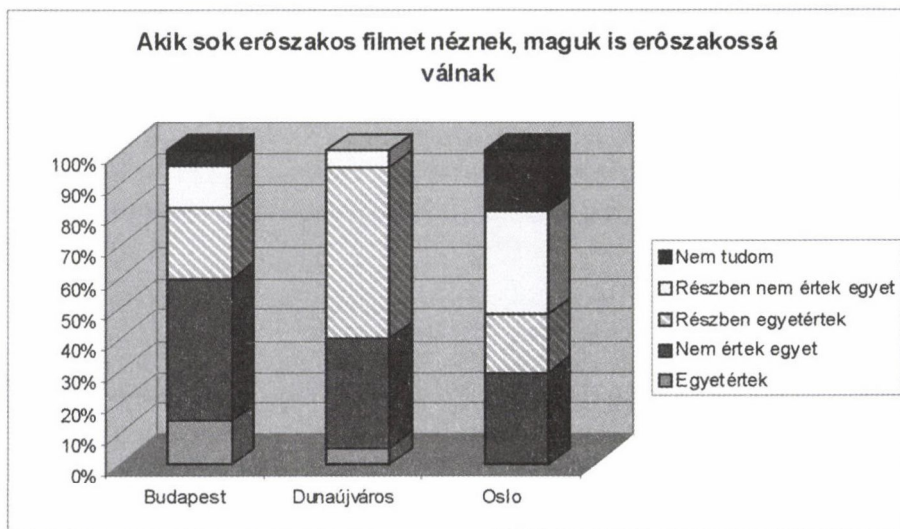
8. ábra

9. ábra

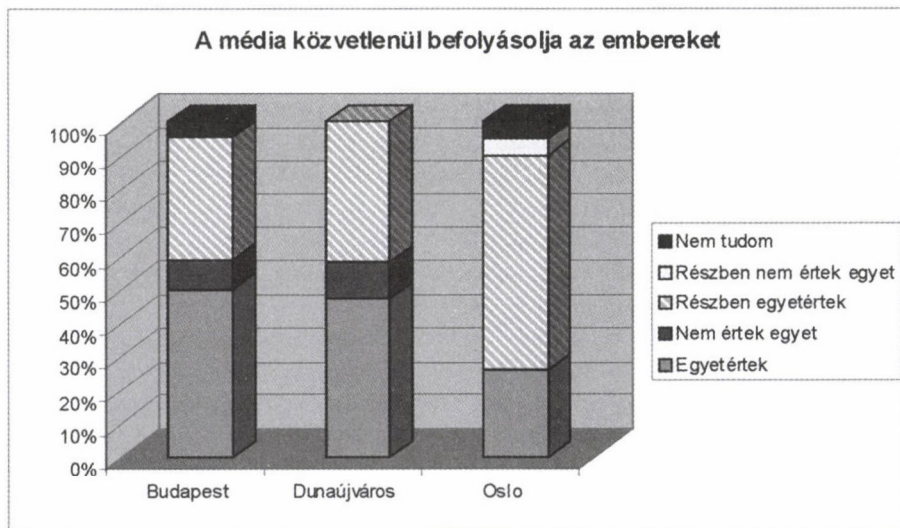
Minden, a gyermekek életébe betörő új médium megjelenésekor a szülők, a tanárok és általában a felnőttek fölvetették a kérdést, hogy hogyan hat a gyermekekre és a fiatalokra az az erőszak, amit látnak, hallanak és olvasnak. Ez vonatkozott a filmre az 1920–40-es években, a képregényekre 1940–60, a televízióra 1950–80 között, a videóra a 80-as évektől napjainkig, s újabban a számítógépre, az internetre. A nyilvános vitákban elhangzó kategorikus vélemények váltakoznak a kutatók óvatosabb kijelentéseivel. „A médiaerőszak és a gyermekek agresszivitásának kapcsolatával foglalkozó kutatás súlyos módszertani nehézségekkel küzd. Problematikus eldönteni, hogy mit definiáljunk a képernyőn megje-

lenő erőszakként, és azt sem könnyű eldönteni, hogy a gyermekek valóságos cselekedeteit mikor tekintjük erőszakosnak, és mi az agresszív hajlam.” (Werner, Anita: A tévé-kor gyermekei. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998, 102). A médiaerőszakkal kapcsolatos vélemények megoszlását a 10. ábra mutatja.

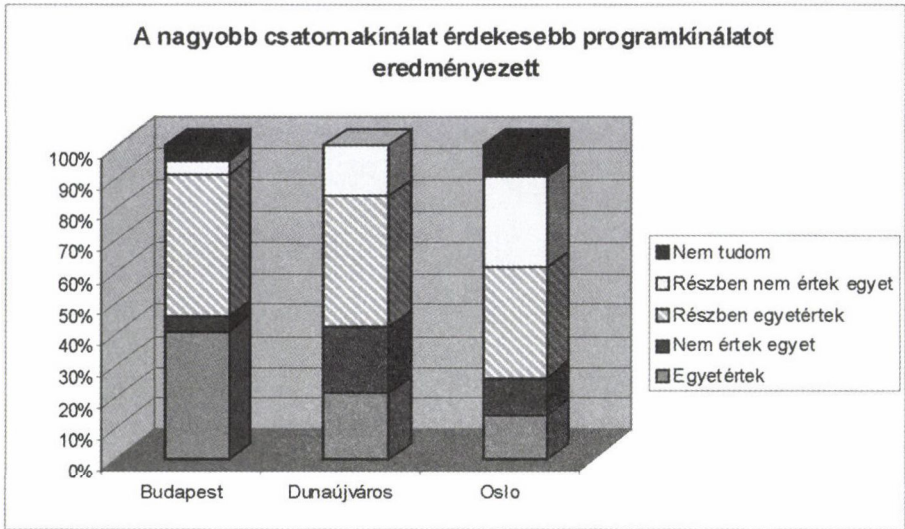
10. ábra

A média „mindenhatóságáról”, közvetlen befolyásoló erejéről egyértelmű mindhárom csoport véleménye. Az egyetértek és részben egyetértek együttes százalékaránya mindentől elég magas (11. ábra).

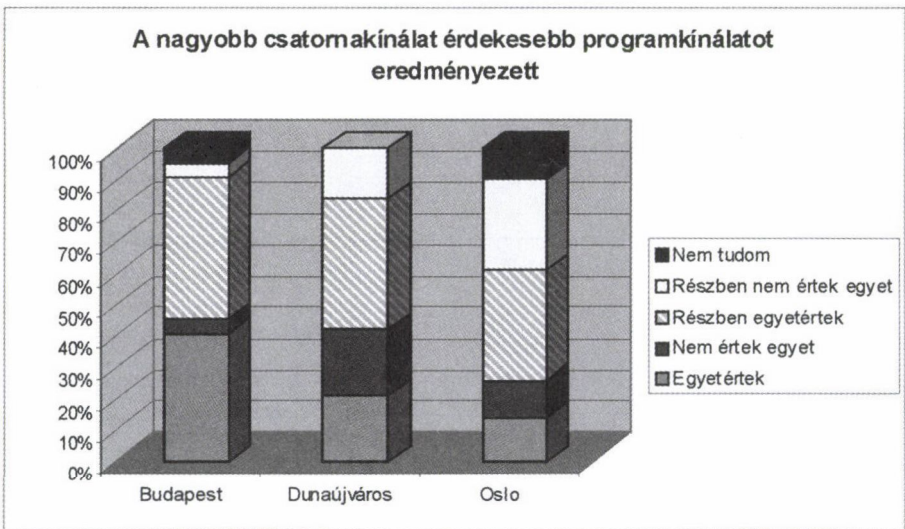
11. ábra

Jóval nagyobb az eltérés annak megítélésében, hogy a média tartalma felületes, érdektelen, unalmas. Az oslóiak 53% vélekedik másként, míg a magyar csoportoknak csak pár százaléka (12. ábra).

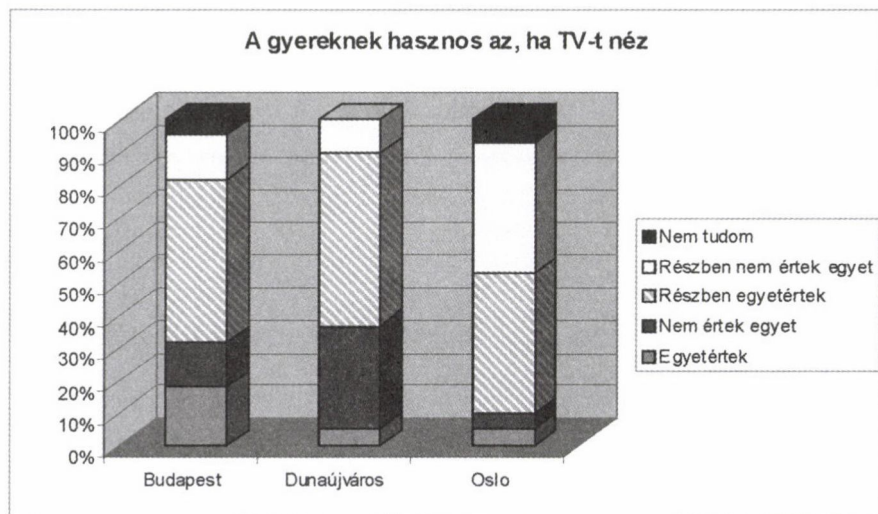
12. ábra

A nagyobb csatornakinálatba érdekesebb programajánlatot társít a budapestiek közel 90%-a, a dunaujvárosiak 60%-a, szemben az oslói 43%-kal. Valószínű, hogy utóbbi csoport már a nagyobb kínálatba szocializálódott, ezért érzékelik kevésbé a kínálatbővülést (13. ábra).

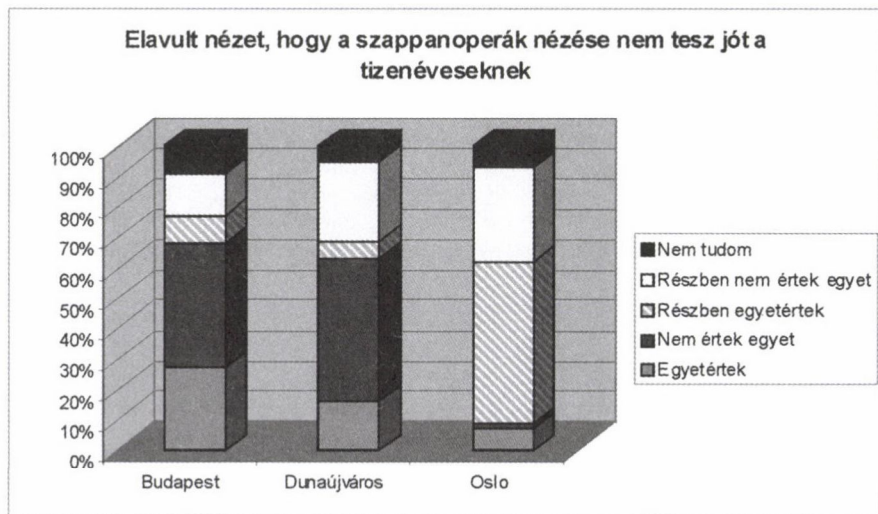
13. ábra

Feltűnő, hogy a magyarországi diákok jelentősen nagyobb hányada hisz abban, hogy az írásos média hamarosan eltűnik. Dunaújvárosban 25% igen, 25% nem, Budapesten 36% igen, 23% nem a jóslat az oslói 0% igennel és 79% nemmel szemben. Ez vagy annak az eredménye, hogy a magyarországi diákokhoz később jutott el a fejlett digitális technika, s az újdonságnak a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, vagy elképzelhető, hogy jóslatukat alacsonyabb számítástechnikai ismereteikre alapozzák (14. ábra).

14. ábra

Ugyancsak érdekes eredmény, hogy a magyarországi, médiatantervűket is tanuló hallgatók nagy százaléka véli azt, hogy az értelmiségieknek készülők igényesebbek a médiahasználatukra: a budapestieknek 50%-a, a dunaújvárosiaknak 30%-a szemben az oslóiak 2%-ával (15. ábra).

15. ábra

ZÁRÓGONDOLATOK

A felmérés során visszaigazolódta a médiaoktatás és a médiafogyasztás kapcsolat kialakult szemináriumi beszélgetések eredményei. A hallgatókat érdekli a médiaoktatás, a média története, s feltételezik, hogy befolyásolhatja médiafogyasztási szokásainkat. Innentől kezdve azonban a csoporttól, a képzéstől, a földrajzi helyzetből következő társadalmi különbségekből fakadóan az eltérések jól megragadhatók.

A magyarországi és a külföldi minták alapján a legnagyobb eltérés a közszolgálati és a kereskedelmi média preferálásában, a filmklubok látogatásában (a magyar példák is inkább online filmes híroldalokhoz kapcsolódnak), a napilapok olvasásában és az olvasás jövőjébe vetett hitében érhető tetten. Ezeket az eredményeket a bevezető fejezetekben röviden bemutatott, az oktatási rendszerrel és elvárásokkal kapcsolatos szociálizációs folyamat magyarázhatja. További eltérések magyarázhatók a főváros/nem főváros különbségeiből adódóan is (pl. a képregényekkel, valóságshow-kal kapcsolatosan).

Visszacsatolva magára a médiaoktatásra, melyben a hallgatók részt is vettek-vesznek, az említett különbségek másfajta attitűdökhöz vezetnek. A hallgatók szocializációjuktól befolyásolva, saját médiafogyasztásukból és (korosztályos) környezetük médiafogyasztásából kiindulva alkotnak véleményt, alakítják ki preferenciáikat, amiből végül levonják következtetéseiket a médiaoktatás szűrőjén át. Ennek köszönhető, hogy a magyarországi diákok kevésbé kötődnek egyes (hagyományos) médiumokhoz, s ezért bíznak inkább a médakonvergencia elméletéből fakadó jövőképben. Médiafogyasztásuk is jellemzően az újabb médiajelenségek felé fordul, s ezzel párhuzamosan magabiztosabbnak is érzik magukat a médiával kapcsolatos tanulmányaik hatására – szemben északi társaikkal, akik kritikusabban és sokoldalúbban gondolkodnak a média jelenségeiről.

JEGYZETEK

¹ Az időintervallumot az adott intézmények hálóterei indokolták.

² A kiscsoportos szemináriumi munkában a fókuszcsoport már megvalósult, erre vártunk visszacsatolást.

³ A honlappal kapcsolatban a megítélés differenciálható: szorosabb az OE-n a kapcsolat az ottani oktatásszervezési felülettel, ahol a diákok tanulmányaikat menedzselhetik, azóta teljes körűen. Magyarországon külön szoftverek léteznek az oktatási ügyek intézésére (ZSKF-en az ETR, DUF-on a Neptun), s emellett külön üzemelnek saját, minden további (marketing)kommunikációt folytató weboldalaik – és . Ennek angol nyelvű változata az OE-n: <http://www.media.uio.no/english/>.

KITEKINTÉS

Farkas Zoltán

A SZABÁLYOK ÉS A CSELEKVÉSEK

A szabály fogalma széles körben használatos a szociológiában és általában a társadalomtudományokban, de nagyrészt különböző értelemben. Ebben a tanulmányban ahhoz a felfogáshoz kapcsolódunk, amely szerint a szabályok szimbolikus természetűek, és a jelképi kultúra alkotórészeit képezik. Először meghatározzuk a szabály fogalmát, felvázoljuk fő ismertető jegyeit, és a szabály fogalmához kapcsolódva meghatározzuk az ellenőrzés fogalmát olyan értelemben, hogy az ellenőrzés meghatározott szabályok érvényesítését szolgálja. Ezt követően foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy az egyének hogyan alkalmazkodnak a szabályokhoz, illetve a szabályok milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit.

Különbséget teszünk a szabályokhoz való alkalmazkodás két típusa, a beleélő alkalmazkodás és a racionális alkalmazkodás között. Rávilágítunk egyrészt arra, hogy a szabályokhoz való alkalmazkodás különböző módja felel meg annak, ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések és a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés különböző összetevőit képezik. Másrészt arra, hogy a szabályokhoz való alkalmazkodás két típusa esetében a szabályok tényleges érvényesítéséhez mennyiben és milyen értelemben szükséges az ellenőrzés.

A SZABÁLY ÉS AZ ELLENŐRZÉS FOGALMA

A szabály fogalma

A szabály fogalmát az egyes szerzők többé vagy kevésbé eltérően értelmezik a szociológiai irodalomban. Gibbs megkülönbözteti a szabály fogalmának értékelő jellegű, statisztikai jellegű és reaktív meghatározását. Az értékelő jellegű meghatározás szerint a szabály szimbolikus természetű, és a szabály az egyének adott körében a cselekvések értékelésére vonatkozik. A másik két jellemző felfogás esetében viszont a szabály fogalma a cselekvések megfigyelhető szabályszerűségeire vonatkozik. A „statisztikai” jelle-

gű meghatározások a szabályt a rendszeresen megfigyelhető, az átlagos vagy tipikus cselekvésekre vonatkoztatják. A reaktív meghatározások a kérdéses cselekvésekre adott tényleges reakciókat, jutalmakat és büntetéseket veszik figyelembe (Gibbs, 1981, 7–18).

A legelfogadottabb felfogás szerint a szabályok szimbolikus természetűek, elvárásokból, előírásokból, a cselekvésekre vonatkozó elképzelésekből állnak. Például Parsons szerint a szabály a cselekvés olyan konkrét lefolyásának a leírása, amelyet kívánatosnak tekintenek, és melynek betartására utasítás vonatkozik (Parsons, 1949, 75). Fine megfogalmazásában: „A szabályok egy »keret« alkotnak, amelyen belül az egyének értelmezik az adott szituációt, és amelyből mint cselekvők kötelezettségeikre vonatkozóan iránymutatásra tesznek szert” (Fine, 2001, 140). A szerzők egy része a szabály fogalmának a meghatározásában hangsúlyozza az adott elvárásokhoz, előírásokhoz kapcsolódó ellenőrzés, illetve szankciók jelentőségét. Például Coleman szerint: „...egy sajátos cselekvésre vonatkozó szabály akkor létezik, amikor a társadalmilag meghatározott jog a cselekvések ellenőrzésére nem a cselekvő, hanem mások által van fenntartva” (Coleman, 1990, 243). Ez magában foglalja azt az előfeltételezést, hogy általános megegyezés alakult ki a társadalmi rendszerben vagy alrendszerben arra vonatkozóan, hogy az ellenőrzés jogával mások rendelkeznek (uo.).

A másik jellemző felfogás szerint a szabály rendszeresen megfigyelhető, szabályszerű cselekvésekből áll, a szabály cselekvések mintázata. E felfogást tükrözi a következő megfogalmazás: „A kikényszerítés hangsúlyozásával a társadalmi szabályok meghatározhatók úgy, mint viselkedési szabályszerűségek a cselekvők adott népességében” (Voss, 2001, 108). Például a játékelmélet képviselői az együttműködő viselkedést úgy értelmezik, mint valamilyen szabály általános megfelelőjét. Az egyébként önérdekeiket követő egyéneket az ilyen szabályok arra készítetik, hogy mások érdekében is cselekedjenek, ne csupán saját érdekükben. Ezért az együttműködő viselkedés normatív, és az együttműködő viselkedés mintái kialakulásának a tanulmányozása révén a kutatók megmagyarázzák a szabályok kialakulását (Horn, 2001, 4).

Mi ahhoz a felfogáshoz kapcsolódunk, amely szerint a szabályok szimbolikus és kulturális természetűek, az egyének adott körében a jelképi kultúra alkotórészeit képezik. *A szabály a tényleges érvényesítés szándékával közölt, a közlés objektumára vonatkozó és hosszú távra szóló elvárás vagy elvárások összessége, amely jelentése révén kifejezi, hogyan lehet vagy kell viselkedni meghatározott körülmények között.*

Ez a rövid definíció a következő ismertetőjegyeket foglalja magában, az egyszerűség kedvéért csupán két cselekvőt figyelembe véve, de elvileg bármennyi cselekvőre érvényesnek tekintve:

(1) A szabály elemi formában két fél közötti közlés tartalmát képezi. A legelemibb formában megkülönböztethetjük a szabály, illetve a közlés szubjektumát képező egyént, aki megfogalmazza és közli az adott szabályt, másrészt a közlés objektumát vagy címzettjét, tehát azt az egyént, aki felé a közlés irányul, és akire a szabály vonatkozik.

(2) A szabály elvárás vagy elvárások összessége, a legelemibb formában egy adott elvárás. Az elvárás az egyén által pozitívnak értékelt cselekvés, következmény, esemény, dolog vagy állapot jövőbeni megvalósulására vonatkozó feltételezés. *Normatív elvárásnak* nevezzük a valamilyen szabály alkotórészét képező, illetve a szabályként is értelmezhető elvárást. A szabály olyan elvárás, amely a szabályalkotó félhez képest mások cselekvésére vonatkozik, tehát a szabályalkotó és a szabály objektuma elvileg nem eshet teljesen egybe.

A szabály vonatkozhat az adott szabályt megfogalmazó és közlő egyénre vagy egyénekre is egyrészt annyiban, amennyiben a szabályt több egyén együttesen fogalmazta meg, az adott körhöz tartozó egyes egyének viselkedésére vonatkozóan. Ebben az esetben a szabályalkotó felet együttesen képezik az adott körhöz tartozó egyének, a szabály objektumait viszont elkülönülten képezik az egyes egyének. Másrészt a szabályalkotó és a szabály objektuma részben egybeeshet, amennyiben a szabály olyan elvárás, amelyet a szubjektum fogalmazott meg saját cselekvéseire vonatkozó, de mások által is támasztható elvárásként. Az ilyen elvárás akkor szabály, ha összekapcsolódik egy vagy több másokra vonatkozó elvárással, amelyek elvileg csak egymással összefüggésben tekinthetők érvényeseknek.

A szabály objektuma (vagy címzettje) szempontjából tehát a szabály olyan elvárás, amelyet mások fogalmaztak meg vele szemben vagy az általa megfogalmazott elvárást mások is támasztják vele szemben, az érvényesítés szándékával. Ha mégis tág értelemben használnánk a szabály kifejezést, a szóban forgó értelemben vett szabályoktól meg kellene különböztetnünk az *egyéni kognitív szabályokat*, amelyeket az egyének elkülönülten fogalmaznak meg saját viselkedésükre vonatkozóan. Ilyen tág értelemben szabálynak tekinthetnénk például az egyénnek azt az elhatározását, hogy mától időben elindul a munkahelyére, nem fog rágyújtani, rendben tartja a lakását, vagy kedves lesz bizonyos személyekhez.

(3) A szabály olyan elvárás, amely kifejezi, hogyan lehet, kell vagy kellene viselkednie a szabály objektumának, illetve címzettjének. Nyelvtani formáját tekintve tehát a szabály elvileg óhajtó vagy felszólító módban fogalmazható meg. A közlés során azonban a szabályt kifejezetten nem feltétlenül így fogalmazzák meg, formális szabályok esetében is gyakran találkozunk például a következőhöz hasonló megfogalmazással: „A vezető feladatai: meghatározza a munkafeladatokat a beosztottai számára, ellenőrzi a feladatok végrehajtását, gondoskodik a munkavégzést akadályozó tényezők elhárításáról.” A kifejezetten nem óhajtó vagy felszólító módban megfogalmazott szabályok esetében az adott szabályok címzettjei a szövegösszefüggések és/vagy a körülmények ismeretében következtethetnek arra, hogy a közlés szabályként értelmezhető a közlő fél szándékának megfelelően. A szabályt azonban nem mindig fogalmazzák meg kifejezett formában, a szabályra a szabályalkotó fél a viselkedésével is utalhat. A szabályra lehet utalni a viselkedéssel nyelvi, de nem egyértelműen megfogalmazott formában, de a viselkedés nem nyelvi vonatkozásaival is. Különösen Mead mutat rá arra, hogy jelentéshordozó gesztusok vagy szimbólumok a viselkedés nem nyelvi oldalai is lehetnek. (Mead, 1973, 55–116). A viselkedés révén közölt szabályról elvileg annyiban beszélhetünk, amennyiben mind a közlő fél, mind a közlés címzettje kifejezett formában is meg tudná fogalmazni, mégpedig egymásnak megfelelő értelmezésben, a hallgatólagos közlés tárgyát képező szabályt.

(4) A szabály hosszú távra érvényesnek tekinthető elvárás, amely azt helyettesíti, hogy a szabályt közlő fél rendszeresen közölje a másik féllel az utóbbi viselkedésére vonatkozó elvárásait. Például a munkahelyi vezetőnek nem kell állandóan figyelemmel kísérnie beosztottjait, és rendszeresen közölnie velük arra vonatkozó elvárásait, hogy mikor mit tegyenek. Ehelyett szabályokba foglalja, hogy meghatározott körülmények között hogyan kell viselkedniük. Szabályok alkalmazása révén tehát igen jelentős mértékben csökkenthető a kommunikáció az egyének között, ami lehetővé teszi, hogy egy adott egyén esetleg többszörös közvetítésen keresztül sok más egyén cselekvéseire gyakoroljon hosszú távon rendszeresen érvényesülő befolyást. Kifejezetten nem hosszú távra szólóan, hanem mindig az adott esetekre vonatkozóan közölt elvárások is értelmezhetőek idővel szabályként, ha rendszeresen előforduló hasonló körülmények között az egyik fél rendszeresen az adott el-

várást közli a másik féllel. Például, ha meghatározott körülmények előfordulása esetén az egyik egyén rendszeresen bizonyos utasítást ad egy másik egyénnek, az utóbbi az utasítás tartalmát idővel szabályként értelmezheti, és hasonló körülmények előfordulása esetén a konkrét utasítás elhangzása nélkül is viselkedhet annak megfelelően.

(5) Az elvárás megfogalmazásához kapcsolódóan utalni kell arra az egyénre vagy az egyének azon körére, akire vagy akikre az adott elvárás vonatkozik, ha az elvárásból és a közlés körülményeiből erre nem lehet egyértelműen következtetni. Ahhoz, hogy a közlés tárgyát képező elvárás időben hosszú távra szóljon, a szabálynak vagy a szabályhoz kapcsolódó magyarázatnak utalnia kell azokra a jövőbeli körülményekre, amelyek között elvárt az adott viselkedés. A meghatározott körülmények vonatkozhatnak a földrajzi vagy fizikai helyre, az időszakra, illetve időpontra, az adott szabály szempontjából releváns eseményekre, mások cselekvéseire, az elvárás objektumának állapotára stb.

(6) A szabály kifejezi a szabályalkotó fél szándékát az adott elvárás tényleges érvényesítésére, illetve megvalósulásának előmozdítására. Tehát előfeltételezzük, hogy a szabály megfogalmazása szándékos cselekvés, illetve a cselekvés olyan oldala, amely magán viseli a cselekvés ismertető jegyeit. Márpedig egy cselekvésnek motívuma van, és eleve feltételezzük, hogy a szabály megfogalmazásának a motívuma az adott elvárás tényleges érvényesítésére, az elvárás megvalósulásának az előmozdítására irányuló szándék. A szabály által kifejezett szándék lehet csupán kívánság vagy óhaj, de lehet határozott cél is. Tehát e felfogás szerint szabálynak csak az olyan elvárás tekinthető, amely mögött található olyan szabályalkotó fél, akinek szándéka irányul az adott elvárás tényleges érvényesítésére.

A szabály fogalmának a meghatározásai általában az elvárást vagy előírást hangsúlyozzák, s kifejezetten nem emelik ki a szabálynak azt az ismertető jegyét, hogy utal a szabályalkotó fél szándékára is. A szabálynak ez az ismertető jegye eleve következik abból, hogy a szabály szándékos közlés tartalmát képezi. Blumer írja Meadre hivatkozva, hogy a gesztus vagy a szimbólum jelentése magában foglalja egyrészt azt, hogy mit kell tennie annak az egyénnek, akire irányul, másrészt mit szándékozik tenni az a fél, aki a gesztust, illetve szimbólumot használta, harmadrészt jelzi az összekapcsolódó (joint) cselekvést, amely kialakul a két fél cselekvéseinek a kifejeződése révén. (Blumer, 1969, 9; Mead, 1973). Mi itt a második tényezőt hangsúlyozzuk, tehát azt, hogy a szabály mint szimbólumok rendszere eleve utal a szabályalkotó fél szándékára is.

Mi tehát ahhoz a felfogáshoz kapcsolódunk, amely szerint a szabály szimbolikus és kulturális természetű. Parsons a motivációs irányultság három módjának megfelelően megkülönbözteti a kultúra kognitív, érzelmi (cathectic) és értékelő összetevőit. Eszerint vannak olyan kulturális minták, amelyek az egyének szintjén a kognitív irányultságot, amelyek az érzelmi irányultságot és amelyek az értékelő irányultságot szolgálják, illetve befolyásolják. A motivációs irányultság kognitív módja a létezők megismerésére irányul, az érzelmi mód a létezőket érzelmi jelentőséggel ruházza fel, az értékelő mód a kielégülés optimalizálására irányul, s magában foglalja a választást az alternatívák között. A motivációs irányultság három módjának megfelelően a három típus kulturális szinten: (1) a kognitív képzetek rendszere, (2) a kifejező szimbólumok rendszere, és (3) az értékirányultsági minták rendszere. (Parsons, 1951, 47–48, 327).

Felfogásunk szerint a szabály lehet pusztán a kultúra kognitív alkotórésze, s ilyen értelemben a szabály annyiban képezi a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének meghatározott körében mindenki ismeri, és mindenki feltételezi másokról, hogy mások is ismerik

az adott szabályt, és közléséhez adott az egységesen értelmezett szimbólumrendszer. A modern társadalomban a szabályok többnyire ilyen természetűek, azaz csupán – az egyének szűkebb vagy tágabb köreibben – a kultúra kognitív alkotórészeit képezik.

A széles körben elfogadott felfogás szerint a szabály adott egyének körében a viselkedés együttes értékelése. E felfogás szerint a szabály kifejezi az értékelésre vonatkozó meg egyezést, tehát a szabály eleve a kultúra értékelő összetevőjét is képezi. Az előző bekezdésben említettek szerint azonban a szabály az egyének bizonyos körében lehet csupán kognitív természetű, anélkül hogy az egyének az értékelés szempontjából mintának tekintenek az adott szabályt. Értékelő értelemben a szabály annyiban képezi a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének adott körében az adott szabály elvárásai egyaránt mintaként szolgálnak a cselekvések értékeléséhez. Személyes kifejező értelemben felfogásunk szerint a szabály annyiban képezi a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének adott körében kifejezi az egyének lelki szükségleteit és érzelmeit.

Az ellenőrzés fogalma

Az ellenőrzés fogalmán az angolszász szociológiai irodalomban gyakran más egyének és csoportok cselekvéseinek a befolyásolását értik, függetlenül attól, hogy ez a befolyásolás szabályok révén, illetve szabályokhoz kapcsolódóan történik, vagy nem. Szűkebb értelemben azonban az ellenőrzés meghatározott szabályok érvényesítését szolgálja, s mi ilyen értelemben beszélünk ellenőrzésről. *Az ellenőrzés meghatározott szabályok érvényesítését szolgálja, és magában foglalja: (1) az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések megfigyelését, (2) a megfigyelt cselekvések összevetését az azokra vonatkozó szabályokkal és (3) a szankciók érvényesítését.*

Az ellenőrzés szankciói egyrészt lehetnek pozitív vagy negatív szankciók, másrészt személyes vagy instrumentális szankciók. A szokásos szóhasználatnak megfelelően *jutalomnak* nevezzük a szükségletkielégítés pozitív összetevőjét képező és *büntetésnek* a negatív összetevőjét képező szankciót. A *személyes szankciók* az ellenőrzött egyének számára a testi vagy a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait, az *instrumentális szankciók* a szükségletkielégítés eszközeit, pozitív vagy negatív feltételeit képezik. (A szükségletkielégítés összetevőiről, a szükséglet tárgya és negatív tárgya, a szükségletkielégítés eszköze és feltétele fogalmakról lásd: Farkas 2006b, 336–347.)

A szabály és az ellenőrzés közötti összefüggésekre vonatkozóan felmerül egymással szorosan összefüggő három fő kérdés. Az egyik fő kérdés az, hogy szükség van-e ellenőrzésre ahhoz, hogy az egyének a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. Egyes felfogások szerint a szabályok érvényesítésének folyamatában nincs szükség ellenőrzésre, más felfogások szerint a szabályok érvényesítéséhez általában hatékony ellenőrzésre van szükség. (Roberts, 1981, 261). Majd később különbséget teszünk a szabályokhoz való alkalmazkodás két típusa, a beleélő és a racionális alkalmazkodás között. Felfogásunk szerint a beleélő alkalmazkodás nem feltétlenül igényel rendszeres ellenőrzést, a racionális alkalmazkodás kiváltása és fenntartása viszont rendszeres ellenőrzést igényel.

A másik fő kérdés, hogy a szabály fogalmába eleve bele kell-e értenünk az ellenőrzést, vagy akkor jutunk hatékonyabban használható fogalmakhoz, ha a szabályt önmagában csupán szimbolikus természetűnek tekintjük, s az ellenőrzést a szabály fogalmán kívül értelmezzük. Például Gibbs „radikális megoldása” szerint a szabály fogalma egyaránt magában

foglalja a cselekvések elvárását, értékelését és az adott cselekvésekre adandó reakciókat, azaz a szabály magában foglalja az ellenőrzést. (Gibbs, 1981, 17–18). Ehhez hasonlóan Horn szerint „A szabályok nem csupán előírások (rules). A kikényszerítés bizonyos eszközei nélkül az előírások csupán mint ideálok kijelentései szolgálnak” (Horn, 2001, 4). Ahhoz, hogy a szabályok létezzenek, a csoportnak rendelkeznie kell azzal a képességgel, hogy kikényszerítse a szabályok elvárásait (19). Felfogásunk szerint a szabály fogalma nem foglalja magában az ellenőrzést, a szabály önmagában véve csupán szimbolikus természetű, az ellenőrzés viszont tényszerű cselekvésekből épül fel.

A harmadik fő kérdés, hogy adott szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés elvileg esetleges vagy szükségszerű. Úgy tűnhet, hogy ha a szabály nem foglalja magában az ellenőrzést, a szabályhoz képest az ellenőrzés elvileg esetleges. Felfogásunk szerint viszont a szabály bár nem foglalja magában az ellenőrzést, az ellenőrzés elvileg nem esetleges, a szabályhoz elvileg is kapcsolódik az ellenőrzés. Korábban láttuk ugyanis, hogy a szabály eleve magában foglalja az adott elvárás érvényesítésére irányuló szándékot. E szándékból viszont elvileg is következik az ellenőrzés, amennyiben előfeltételezzük az ellenőrzés képességét. Ha viszont a szándékot előfeltételezzük, eleve feltételeznünk kell az ellenőrzés minimális képességét is. Előfeltételezésünk szerint az egyéneknek nem irányul szándékuk egy adott elvárás tényleges érvényesítésére, ha az ellenőrzés minimális képességével sem rendelkeznek. Az ellenőrzés képessége különböző mértékű lehet, de az ellenőrzés bizonyos mértékű képességét eleve feltételezzük. Az ellenőrzés tehát egyrészt annál jelentősebb, minél határozottabb az adott elvárás érvényesítésére irányuló szándék, másrészt a szabály közlője, illetve közvetítője minél inkább képes a releváns cselekvések ellenőrzésére. Így az ellenőrzés esetleg csupán a megfigyelésre, az értékelésre és a helyeslésre vagy helytelenítésre, máskor jelentős negatív vagy pozitív szankciók érvényesítésére is kiterjed.

A SZABÁLYOKHOZ VALÓ BELEÉLŐ ALKALMAZKODÁS

A beleélő alkalmazkodás fogalma és érvényesülése

A következőkben azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a szabályok milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit, illetve az egyének milyen módon alkalmazkodnak a szabályokhoz. Különbséget tehetünk a környezethez való alkalmazkodás két típusa, a beleélő és a racionális alkalmazkodás között. *Beleélő alkalmazkodáson* azt értjük, hogy az egyén elsősorban a környezet szükségleteire vonatkoztatott közvetlen és az adott cselekvések folyamatában érvényesülő hatásaira van tekintettel. *Racionális alkalmazkodáson* azt értjük, hogy az egyén elsősorban a környezet szükségleteire vonatkoztatott közvetett és hosszabb távon érvényesülő hatásaira van tekintettel. Egy tanulmányban hangsúlyoztuk, hogy a szükségletek tárgyainak elsődlegesen a beleélő alkalmazkodás, negatív tárgyainak a racionális alkalmazkodás, a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek egyértelműen a racionális alkalmazkodás felel meg. (Farkas, 2005, 72–76). Az említett megkülönböztetésnek megfelelően különbséget tehetünk a szabályokhoz való alkalmazkodás két típusa, a beleélő és a racionális alkalmazkodás között.

Először a beleélő alkalmazkodással és azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy az alkalmazkodásnak ez a módja milyen körülmények között valószínű, valamint mennyiben és milyen szempontból feltételezi az ellenőrzést. *A szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás esetében az adott egyénnek közvetlenül szükséglete, illetve személyes motívuma irányul arra, hogy cselekvései megfeleljenek a szabályokban foglalt elvárásoknak, és a szabályoknak megfelelően cselekszik.*

Ilyen értelemben beszélnek a szociológiai irodalomban a *szabályokkal való azonosulásról* vagy a szabályok elsajátításáról (internalizálásáról). A normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek a szabályokhoz való alkalmazkodásnak ezt a módját előfeltételezik, illetve hangsúlyozzák. A normativista szemléletmód szerint a szabályok olyan szimbolikus minták vagy keretek, amelyeket az egyének elsajátítanak. E felfogás szerint a szabályok érvényesülése, megvalósulásuk ellenőrzése nem problematikus, a szabályok azonosulás és legitimálódás révén alakulnak ki, és válnak általánosan elfogadottá, instrumentális hasznosságukra való tekintet nélkül. (Hechter–Borlant, 2001, 187–189).

A szóban forgó felfogás leggyakrabban hivatkozott képviselője Parsons, aki szerint a szabályokhoz való alkalmazkodás, illetve a szabályoknak való megfelelés közvetlenül az adott egyének személyisége által meghatározott. A személyiségnek van egy „megfelelés–elidegenedés” összetevője, azaz hajlandósága arra, hogy megfeleljen (conform), vagy ne feleljen meg mások elvárásainak. (Parsons, 1951, 32). Normativista rendszerelméletének előfeltételezése szerint normális körülmények között az egyének személyiségére eleve jellemző az a hajlandóság, hogy megfeleljenek mások elvárásainak, illetve a szabályoknak, és ez a hajlandóság a szocializáció eredményeként alakul ki az egyénekben. A szocializáció során az egyének azonosulnak a számukra jelentős más személyekkel, akik ezáltal számukra modellként szolgálnak. Az azonosulás feltételezi a modellhez való érzelmi kötődést, a másik fél kedvező beállítottságának fenntartására, szeretetére, helyeslésére és megbecsülésére irányuló szükségletet. Az azonosulás révén az egyén a személyiségébe építi, elsajátítja a másik fél által közölt értékeket és szabályokat, valamint az egymást kiegészítő szerepek közös értékeit és szabályait, amelyek mindkét fél szerepére vonatkoznak. (211–214).

E felfogás szerint tehát a szabályoknak való megfelelés eleve a szükséglet tárgyát képezi az adott egyének számára, és a szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés szankciói is mint a lelki szükségletek tárgyai vagy negatív tárgyai jelentősek számukra. Parsons elismeri, hogy az elvárásoknak való megfelelés egyik meghatározó tényezője, illetve sarkpontja a hasznosság, tehát amikor a megfelelés vagy a nem megfelelés a cselekvő instrumentális motívuma által motivált. A másik sarkpont azonban az érték minta, illetve az ezt a mintát kifejező szabály elsajátítása (internalizációja), amikor a mintának való megfelelés a cselekvő szükségletdiszpozíciójává válik, viszonylag függetlenül a megfelelés instrumentálisan jelentős következményeitől. Parsons a szabályok elsajátításáról, illetve a szabályokkal való azonosulásról előfeltételezi, hogy az értékekhez és a szabályokhoz való alkalmazkodás alapvető típusát képezi. (Parsons, 1951, 37).

Parsons látja, hogy a valóságban a szankciók nagyrészt azáltal jelentősek, hogy az egyének instrumentális motívumait és instrumentális cselekvéseit befolyásolják, tehát fogalmaink szerint olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Ezzel szemben azonban azt hangsúlyozza, hogy általános értelemben a tartós társadalmi rendszerekben a szocializáció körülményei és más tényezők eleve kizárják, hogy az instrumentális szankciók legyenek az elsődlegesek (Parsons, 1951, 40).

Felfogása szerint a kollektivitás nem épülhet elsődlegesen a cselekvők magánérdekeit tükröző, instrumentális irányultságára, a közös értékekhez való ragaszkodás nélkül a kollektivitás felbomlik. A közösen osztott, elfogadott értékek maguk után vonják a felelősséget a kötelezettségek teljesítésére, az elvárásoknak való megfelelésre, és szolidaritást hoznak létre a közös értékminták érvényességi körébe eső egyének között. A ragaszkodás a közös értékekhez azt jelenti, hogy a cselekvők a közös értékminták támogatására irányuló közös érzelmekkel rendelkeznek. Tehát a releváns elvárásoknak, illetve szabályoknak való megfelelés szándéka viszonylag független bármilyen instrumentális előnytől, amelyre a megfelelés révén lehet szert tenni. A ragaszkodás a közös értékrendszerhez és az értékeket kifejező elvárásokhoz egyrészt közvetlenül kielégíti a cselekvő egyének szükségleteit, másrészt erkölcsi vonatkozással rendelkezik. (41–42).

Ezt a felfogást, amely jól kifejezi általában a normativista szemléletmód felfogását a szabályokhoz való alkalmazkodással kapcsolatban, a nem normativista szemléletmód képviselői részéről sok kritika érte. Azonban el kell ismernünk, hogy a szabályok olyan módon is meghatározhatják a cselekvéseket, ahogyan azt Parsons és általában a normativista szemléletmódot képviselő elméletek feltételezik. Mi ilyen értelemben beszélünk a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodásról, amely azonban előfeltételezésünk szerint csak sajátos körülmények között jellemzi a szabályokhoz való alkalmazkodást.

Ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, és a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezik, a cselekvések motívumainak elsődlegesen a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás felel meg.

Amennyiben – Parsonshoz és általában a normativista felfogáshoz hasonlóan – eleve feltételeznénk, hogy az egyéneknek szükségletük irányul arra, hogy általában megfeleljenek a rájuk vonatkozó szabályoknak, a fenti megfogalmazás semmitmondó lenne. Tehát az adott szabályoktól függetlenül is körül kell tudnunk határolni azt, hogy milyen körülmények között beszélhetünk a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodásról, illetve a szabályokkal való azonosulásról. Két fő forrása lehet annak, hogy a szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, illetve a szabályok által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezik.

Az egyik fő forrása, ha az adott vagy az adothoz hasonló cselekvési lehetőségek és képességek, illetve cselekvések az adott szabályoktól függetlenül is a szükségletek tárgyait képezik, s a szabályok a szükségletek e tárgyainak a megvalósítását, létrehozását, elérését megfelelően elősegítik. Például, ha az egyén azért jár egy baráti társaság találkozóra, egy szabadidős klub rendezvényire vagy egy adott egyház vallási szertartására, hogy ott bizonyos szükségleteit közvetlenül kielégítse, eleve hajlamos a szabályoknak megfelelően cselekedni, amennyiben azok megfelelően szolgálják e szükségletei kielégítését.

Ennek felel meg az is, ha a szabály egy személyes értéket fejez ki, részletezve az adott értéknek megfelelő elvárásokat. Fontosnak tartjuk jelezni azonban, hogy különbséget tehetünk a személyes és az instrumentális értékek között, és hangsúlyozzuk, hogy csak az előbbiek épülnek be az egyének személyiségébe. Tehát csak a személyes értékeket kifejező szabályok alkalmasak a beleélő alkalmazkodás kiváltására, az úgynevezett instrumentális értékeket kifejező szabályok viszont nem. (vö.: Farkas 2005, 63–65).

A szóban forgó esetben tehát a szabályoknak meg kell felelniük az egyének eleve adott szükségleteinek. Ez azonban azt a további követelményt támasztja a szabályokkal,

pontosabban a szabályok létrehozásával szemben, hogy a szabályokat maguk az érvényességi körükbe eső egyének hozzák létre, vagy olyan egyének, akik az adott egyének szükségleteinek az ismeretében és e szükségletekre való tekintettel eleve ezzel a szándékkal fogalmazzák meg a szabályokat. Ennek a követelménynek csupán a valóságos szabályok viszonylag szűk köre tesz eleget. Például egy baráti társaságban érvényesnek tekinthető szabályokról feltelezhetjük, hogy e szabályokat maguk a társaság tagjai hozták létre egymás szükségleteire való tekintettel, és e szabályok csak annyiban léteznek, amennyiben a tagok érvényesnek fogadják el őket. Esetleg egy családban érvényesnek tekinthető szabályokról is feltételezhetjük, hogy nagyrészt azok a szabályok is megfelelnek a gyermekek szükségleteinek, amelyeket a szülők a gyermekek érdemi beleszólásától függetlenül, de a gyermekek szükségleteire való tekintettel fogalmaztak meg.

A szabályokhoz való beleélő alkalmazkodást, illetve a szabályokkal való azonosulást másrészt elősegítheti a szabályalkotó féllel való azonosulás is, amikor a szabályalkotó fél személye képezi a szükséglet tárgyát, és így bizonyos korlátok között általában az elvárásainak való megfelelés is a szükséglet tárgyává válhat. Sigmund Freud szerint a másik személlyel való érzelmi azonosulás révén a szeretet tárgyát képező személy tulajdonságai és elvárásai beépülnek az egyén személyiségébe. A felettes én foglalja magában azokat a személyes értékeket és szabályokat, amelyeket az egyén a személyiségébe épített, főleg a szülők elvárásaival való azonosulás révén. A felettes énen belül az én-ideál a megfelelő viselkedés szabályait, a lelkiismeret a helytelen viselkedésre vonatkozó tiltó szabályokat tartalmazza. (Freud, 1982, b 385–394, 412, 472–474; Carver–Scheier, 2002, 205). Parsons főleg a felettes-én kialakulásának erre az elméletére támaszkodik a szabályoknak való megfelelés magyarázatában.

Azonban az azonosulás áthelyezése a szabályalkotóról a szabályokra, illetve a szabályok érvényességi körébe eső cselekvésekre lényegesen korlátozott, amit Parsons figyelmen kívül hagy. Az azonosulás áthelyezését egyrészt meghatározza a szabályalkotó személyhez vagy személyekhez fűződő érzelmi kötődés mértéke. Az egyének általában csupán néhány, számukra jelentős személyhez kötődnek érzelmileg olyan mértékben, hogy e személyek modellként szolgálhatnak az azonosuláshoz. Az azonosulás áthelyezését másrészt igen lényegesen korlátozza az, hogy az elvárások mennyiben térnek el az egyének már kialakult, eleve adott, illetve az emberi természet által adottan eleve lehetséges szükségleteitől. Ha a szabályalkotó fél az adott egyén szükségleteinek megfelelő cselekvésektől jelentősen eltérő cselekvéseket vár el az egyéntől, az eredmény nagy valószínűséggel nem a szabályokkal való azonosulás, hanem a szabályalkotó féltől való érzelmi eltávolodás, elidegenedés lesz. Adott szükségletekhez, illetve a szükségletek adott tárgyaihoz képest a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező létezők nem tetszőlegesen változtathatók, illetve rendszerint nem változtathatók maguk is a szükségletek tárgyaivá. Például még a gyermekük által szeretett szülők is szemben találják magukat azzal a problémával, hogy a már lassan felnőtté váló gyermekük szükségleteinek az alakulására bizonyos vonatkozásokban milyen csekély befolyással lehetnek. A társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából reménytelenül távol állnánk a valóságtól, ha például a vállalatok tulajdonosait és felső vezetőit, vagy az állam vezetőit és a parlamenti képviselőket is olyan jelentős személyeknek tekintenénk, akikkel a vállalatok alkalmazottai vagy az állampolgárok érzelmileg olyan mértékben azonosulhatnak, hogy ennek következtében az előbbieket által megfogalmazott és az egyének eleve adottnak tekinthető szükségleteit közvetlenül nem tükröző szabályokkal azonosulnak.

A beleélő alkalmazkodás és az ellenőrzés

Amennyiben a szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, illetve a szabályok által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a szükségletek tárgyait képezik, az egyéneknek szükségletük, illetve személyes motívumuk irányul arra, hogy a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. Ebben az esetben a szabályok érvényesítésének az adott folyamatban eleve feltételezzük a szabályoknak való megfelelésre irányuló személyes szándékot, tehát ellenőrzésre közvetlenül nincs szükség e szándék kiváltásához.

Beleélő alkalmazkodás esetében az ellenőrzésnek a szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, a cselekvések folyamatos összehangolása és a szabályok érvényességének hosszabb távú fenntartása szempontjából van jelentősége. Ebben az esetben az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan személyes szankciók, amelyek a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára.

Ha eleve feltételezzük a megfelelésre irányuló szándékot, bizonyos körülmények között az egyének számára akkor is nehézséget okozhat a szabályoknak való megfelelés, és az ellenőrzés segítséget nyújthat számukra abban, hogy a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. Ebben az esetben az ellenőrzésnek egyrészt a szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, az egymással kölcsönhatásban lévő egyének cselekvéseinek a folyamatos összehangolása szempontjából van jelentősége. A szabályok értelmezésének az elősegítéséhez, a cselekvések folyamatos összehangolásához annál inkább szükség van rendszeres ellenőrzésre, minél összetettebb az adott szabályrendszer, illetve minél több egyén esik az érvényességi körébe, és minél összetettebb az a tevékenység, amelynek a szabályozására hivatott. Képzeljük el például egy viszonylag nagyobb létszámú amatőr zenekar próbáit, ahol csupán olyan zenészek próbálnak, akik örömeiket lelik a zenélésben, a legjobb tudásuk szerint szeretnék a saját hangszerükön játszani, és azt szeretnék, hogy az összhangzás is a lehető legtökéletesebb legyen. De ha nem ellenőrzik rendszeresen egymás cselekvéseit, és karmester vagy más megbízott személy sincs, aki ellenőrizné, az eredmény valószínűleg olyan hangzavar lenne, amely nem felelne meg szükségleteiknek.

Beleélő alkalmazkodást feltételezve, az ellenőrzésnek másrészt a szabályok érvényességének a hosszabb távú fenntartása szempontjából van jelentősége. A személyiség formálásának, a szükségletek, az érzelmek és a személyes értékek kialakulásának a folyamatában szükség van ellenőrzésre. Parsons is hangsúlyozza, hogy a szocializáció folyamatában szükség van ellenőrzésre, az elvárásoknak megfelelő cselekvések megerősítésére, jutalmazására és a szabályoktól eltérő cselekvések kioltására, büntetésére. (Parsons, 1951, 211–212). A személyiség alakulása az egyén életútja során elvileg sohasem tekinthető lezárt folyamatnak, a személyiség hosszú távon formálódik, és a megváltozott körülményeknek megfelelően hosszú távon változik. Tehát a szabályok érvényesítésének adott folyamatában alkalmazott ellenőrzésnek a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás esetében a személyiség formálása és ezáltal a szabályok hosszabb távú érvényesítése szempontjából is van jelentősége. Emellett hosszabb távon az ellenőrzés jelzi egyértelműen, hogy még mindig érvényesek az adott szabályok, illetve hogy milyen szabályok tekinthetők érvényesnek.

Azonban a személyiség formálása szempontból nézve, az ellenőrzésnek valószínűleg nem kell rendszeresnek lennie ahhoz, hogy az adott szabályoknak megfelelő személyes motívumok kialakuljanak és fennmaradjanak. Emellett szól a pszichológiai kondicionálás-elmélet, amely szerint egy magatartásmód nagyobb valószínűséggel marad fenn viszony-

lag hosszabb ideig a jutalmazás elmaradása esetén is, ha a múltban ritkábban és rendszertelenebbül követte jutalmazás, feltéve, ha a múltban a jutalmazás elég gyakori volt ahhoz, hogy az adott viselkedést előidézzé és fenntartsa. (Carver–Scheier, 2002, 326–328).

Beleélő alkalmazkodás kiváltása és fenntartása szempontjából a szabályokhoz kapcsolódó, azok tényleges érvényesítését szolgáló megfelelő szankciók a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára. A legfőbb szankció az én-ideálra vagy a lelkiismeretre való hivatkozás, azaz a magatartás helyeslése révén a kedvező önértékelés, vagy helytelenítése révén a lelkiismeret-furdalás elősegítése. Parsons az ellenőrzésnek főleg ezt az oldalát hangsúlyozza, amely a beleélő alkalmazkodás kiváltása és fenntartása, illetve a személyiség formálása szempontjából jelentős. Felfogása szerint az ellenőrzés négy alapvető eleme a támogatás, az engedékenységgel, a viszonzás korlátozása és a szankciók manipulálása. Az ellenőrzés legfőbb eleme a támogatás, azaz az egyén bevonása egy szolidáris kapcsolatba, hogy biztonságban érezze magát. Fontos az ellenőrző fél részéről a szeretet, a helyeslés és a megbecsülés. (Parsons, 1951, 299–301). Emellett azonban azt is hangsúlyozza, hogy a potenciálisan konfliktusos elemek megelőzése végett, például a bűnözés és a betegség esetében, szükség lehet az elszigetelésre és a szervezett formában alkalmazott kényszerítésre (309–311).

A SZABÁLYOKHOZ VALÓ RACIONÁLIS ALKALMAZKODÁS

A racionális alkalmazkodás fogalma és érvényesülése

Az szociológiai irodalomban kialakult egyik jellemző értelmezés szerint tehát az egyének a szabályok elsajátítása, a szabályokkal való azonosulás révén alkalmazkodnak a szabályokhoz. Ebben az esetben nincs feltétlenül szükség rendszeres ellenőrzésre, mert az egyének mintegy önmagukat ellenőrzik. A normativista elméletek ezt előfeltételezik általában a szabályokhoz való alkalmazkodásról, a másik jellemző felfogás szerint viszont esetleg csak bizonyos fajta szabályok esetében határozzák meg a szabályok ilyen módon az egyének cselekvéseit. Ez utóbbi felfogás képviselői szerint általában a szabályok, illetve bizonyos szabályok jellemzően a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzés, illetve (külső) szankciók révén határozzák meg a cselekvéseket. (Coleman, 1990, 242–243; Elster, 1995, 117–127, 150–161; Hechter–Opp, 2001b XIII; Horn, 2001, 4, 19; Ellickson, 2001, 36; Voss, 2001, 108; Hechter–Borland, 2001, 187–189). A szociológiai irodalomban tulajdonképpen nyitott kérdés, hogy a szabályok mennyiben és milyen körülmények között befolyásolják a cselekvéseket elsajátításuk révén, valamint mennyiben és milyen körülmények között az ellenőrzés, illetve a szankciók alkalmazása révén (Horn, 2001, 20–21).

Fentebb láttuk, hogy felfogásunk szerint a szabályok milyen körülmények között határozzák meg a cselekvéseket beleélő alkalmazkodás révén. A köznapi tapasztalás számára is nyilvánvaló, hogy a szabályok nagyrészt, illetve bizonyos körülmények között alapvetően nem olyan módon határozzák meg a cselekvéseket, amit beleélő alkalmazkodásnak nevezünk. Elég nyilvánvaló, hogy ellenőrzésre gyakran szükség van közvetlenül a szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék, illetve az alkalmazkodás kiváltása és fenntartása szempontjából is. Tehát van a szabályokhoz való alkalmazkodásnak olyan tipi-

kus módja is, amelyet a szabályok általában a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzéssel összefüggésben, illetve főleg az ellenőrzés révén határoznak meg.

A szabályokhoz való alkalmazkodásnak ez a módja azonban, amit a következőkben racionális alkalmazkodásnak nevezünk, a beleélt alkalmazkodáshoz képest jóval kevésbé tisztázott a szociológiai irodalomban. Itt valójában az alkalmazkodásnak arról a módjáról van szó, amit a racionális döntések elméletének egyes képviselői például úgy fogalmazznak meg, hogy: „A szabályok és az intézmények a cselekvők viselkedését által befolyásolják, hogy módosítják a haszon/költség számításokat” (Hechter, 1990, 4). Nem lényegtelen azonban a megfogalmazás abból a szempontból, hogy e megfogalmazásra milyen mértékben tudunk következetesen támaszkodni a cselekvések, és a cselekvések összegeződéseiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségek magyarázatában. A szabályokhoz való racionális alkalmazkodás világos és jól hasznosítható megfogalmazását számunkra az teszi lehetővé, hogy máshol bevezettük a cselekvési lehetőségekre és képességekre, valamint a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó alapfogalmakat. (Farkas, 2006a: 198–204; Farkas, 2006b: 340–347)

A szabályokhoz való racionális alkalmazkodás esetében a cselekvő egyén mérlegeli, hogy a cselekvési lehetőségekre és képességekre mint a szükségletkielégítés összetevőire milyen hatással vannak az adott szabályok és a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzés, és a várható következmények optimalizálását szemmel tartva cselekszik, többé vagy kevésbé a szabályoknak megfelelően vagy nem megfelelően.

Korábban említettük, hogy a szabály hosszú távra szóló közlés tartalmát képezi, és a szabály lehet csupán a kultúra kognitív alkotórésze. Racionális alkalmazkodás esetében a szabályok elvileg csupán kognitív természetűek, csupán ismereteket tartalmaznak azon egyének számára, akikre vonatkoznak. A szabályok elvárásai és ezzel összefüggésben a várható szankciókra vonatkozó ismeretek arról tájékoztatják az adott szabályok érvényességi körébe eső egyéneket, hogy bizonyos viselkedéseik az adott szabályokkal összefüggésben várhatóan milyen következményekkel járnak. Tehát akkor, amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodva cselekszenek, akkor nem közvetlenül a szabályokhoz, hanem tulajdonképpen az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez mint a szükségletkielégítés összetevőjéhez alkalmazkodnak.

Racionális alkalmazkodás esetében az egyéneknek a szabályok értékelő vonatkozása-ira olyan értelemben nem kell tekintettel lenniük, hogy az adott szabályt mintának tekintik saját és mások cselekvései értékelésében. Nem kell úgy szemlélniük a szabályokat, hogy a cselekvések azokban megfogalmazott mintái kifejezik, hogy az érvényességi körükbe eső cselekvések mennyiben megfelelőek vagy nem megfelelőek, helyesek vagy helytelenek, igazak vagy hamisak, kívánatosak vagy nem kívánatosak stb., tehát hogy általában véve pozitívak vagy negatívak. Esetleg nem is gondolnak arra, hogy nekik vagy másoknak kötelességük lenne a szabályoknak megfelelően cselekedni, vagy hogy bírálják magukat, vagy bíráljanak másokat a szabályoktól való eltérés miatt (vö.: Hart, 1995, 138).

Nem az adott szabályokhoz, hanem általában a környezethez és esetleg más szabályokhoz való racionális alkalmazkodás esetén értékelő vonatkozásban is szemlélniük kell az egyéneknek azokat a szabályokat, amelyekre nem úgy tekintenek, mint amelyek meghatározzák saját cselekvéseiket, tehát amelyekhez alkalmazkodniuk kell, hanem amelyeket a szükségletkielégítés eszközeiként használnak fel mások cselekvéseinek a befolyásolásában. Például a bíró az adott jogi esetre vonatkozó jogszabályokat az értékelés mintáiként

szemléli, amelyekre való tekintettel értékeli a vádlottak vagy a peres felek cselekvéseit. Hasonlóan a vezető a beosztottra vonatkozó szabályok értékelő vonatkozásaira is tekintettel van, amikor véleményt mond a beosztott munkájáról, és ezzel befolyásolni szeretné további munkáját. Az egyéneknek akkor is tekintettel kell lenniük értékelő értelemben a szabályokra, ha azt szeretnék a szabályokra hivatkozva befolyásolni, hogy mások hogyan értékeljék saját cselekvéseiket és/vagy mások cselekvéseit.

Mint fentebb említettük, amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodva cselekszenek, akkor tulajdonképpen az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez, közvetlenül az adott alternatívákhoz alkalmazkodnak. A szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségre és képességekre vonatkozó ismereteiket a cselekvő egyének nagyrészt nem a szabályok értelmezése révén szerzik. Közvetlenül a szabályokat nem is kell feltétlenül ismerniük, és a valóságban igen gyakran, illetve nagyrészt nem is ismerik. Miközben az egyének a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez, illetve az alternatívákhoz racionálisan alkalmazkodva cselekszenek, nagyrészt nincsenek is tudatában annak, hogy ugyanakkor szabályokhoz is alkalmazkodnak, és cselekvéseiket szabályok határozzák meg. Itt nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy az egyének hogyan ismerhetik meg a cselekvési lehetőségeket és képességeket, tehát a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek is, függetlenül attól, hogy a szabályok ismertek számukra, vagy nem. Az egyének nagyrészt a fenomenológiai szociológiában hangsúlyozott „természetes beállítottság” alapján cselekszenek, tulajdonképpen adott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez mint a szükségletkielégítés összetevőjéhez, de végső soron az ezeket létrehozó, illetve meghatározó szabályokhoz alkalmazkodva.

Racionális alkalmazkodás esetében tehát a szabályok által meghatározott cselekvések, illetve e cselekvések rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető összetettebb jelenségek – a normativista elméletek felfogásával ellentétben – nem a normatív kultúra tényszerű tükröződései. Egyrészt ahhoz, hogy a szabályok racionális alkalmazkodás révén meghatározzák a cselekvéseket, a szabályoknak elvileg csak a kultúra kognitív alkotórészét kell alkotniuk a cselekvő egyének bizonyos körében, illetve bizonyos vonatkozásokban – ahogyan azt fentebb láttuk – a kultúra értékelő alkotórészét. A szabályok személyes kifejező értelemben nem alkotják a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének e szabályokhoz racionálisan alkalmazkodva cselekszenek. Másrészt, a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodó egyes egyéneknek még a kognitív, illetve kognitív és értékelő értelemben vett kultúrában sem kell feltétlenül osztozniuk, mert a szabályok nagyrészt úgy is meghatározhatják a cselekvéseket, hogy az egyének nem ismerik az adott szabályokat. Harmadrészt, e felfogás szerint a szabályok által meghatározott cselekvések vagy megfelelnek, vagy nem, illetve esetleg részben megfelelnek, részben nem az adott cselekvéseket meghatározó szabályok elvárásainak, ahogyan azt majd később hangsúlyozzuk.

A szabályokhoz való alkalmazkodásra vonatkozó alapvető kérdést nem úgy kell feltennünk, hogy a szabályok általában véve a beleélő vagy a racionális alkalmazkodás révén határozzák-e meg a cselekvéseket, mert általában véve ilyen és olyan módon is. A kérdés az, hogy milyen körülmények között valószínű, illetve alapvető, tehát elvileg milyen körülményekre vonatkoztatva előfeltételezhető indokoltan alkalmazkodásnak az egyik vagy a másik módja. Fentebb láttuk, hogy bizonyos körülmények között a beleélő alkalmazkodás felel meg az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések motívumainak.

Alapvető elvi jelentőségű, hogy a szabályok vonatkozásában is figyelembe vegyük azt, amit korábban hangsúlyoztunk, hogy a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek viszont elvileg egyértelműen a racionális alkalmazkodás felel meg.

Ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések és a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik, a cselekvések motívumainak a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás felel meg.

Itt csak néhány példára történő utalással jelezzük, hogy a valóságban jellemzően milyen cselekvések, illetve cselekvési lehetőségek és képességek képezik az egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit, és ezzel összefüggésben az emberi együttélés milyen területeire jellemző a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás. Például azok a szabályok, amelyek a munkahelyi munkavégzésre, a munkahelyi szervezeten belüli előrejutásra, az egyetemi tanulmányokra, a hivatali ügyintézésre, az adózásra, a közigazgatásra stb. vonatkoznak, tipikusan racionális alkalmazkodás kiváltása révén határozzák meg az érvényességi körükbe eső egyének releváns cselekvéseit. A valóságban természetesen az ilyen területeken is keveredhet a racionális alkalmazkodással a beleélő alkalmazkodás, a szóban forgó elvonatkoztatás révén azonban a valóságban alapvetőnek tekinthető típust emeljük ki.

A racionális alkalmazkodás és az ellenőrzés

A szabályokat alkotó elvárások önmagukban nem hozhatják létre, illetve nem határozhatják meg a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit. A szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségeket és képességeket a szabályok csak a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzéssel összefüggésben határozzák meg. Ebből következik, hogy *a racionális alkalmazkodás – az alább említendő kivételtől eltekintve – eleve rendszeres ellenőrzést igényel, és az ellenőrzés megfelelő szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az adott egyének számára.*

Racionális alkalmazkodás esetében eleve a megfelelésre irányuló szándék és általában az alkalmazkodás kiváltásához és fenntartásához is szükség van rendszeres ellenőrzésre. A rendszeres ellenőrzés természetesen közvetve, hosszú távon is szerepet játszik a racionális alkalmazkodás meghatározásában, de elvileg nem azáltal, hogy az egyének személyiségét formálja, bár a valóságban azt is formálhatja. Hanem azáltal, hogy befolyásolja az egyének arra vonatkozó tapasztalatait, hogy adott körülmények között, amelyek között az egyének mindenkor cselekszenek, milyen ellenőrzés várható. Az adott körülmények között várható ellenőrzésre vonatkozó elképzeléseiket az egyének nagyrészt a korábbi, hasonló körülmények közötti tapasztalataikra támaszkodva alakítják ki.

Ahhoz tehát, hogy racionális alkalmazkodás révén a szabályok hatékonyan meghatározzák a cselekvéseket, kiszámítható módon kell hatással lenniük a cselekvési lehetőségekre és képességekre, illetve a cselekvések várható következményeire. Ehhez pedig rendszeres ellenőrzésre van szükség, különösen rendszeres és következetes ellenőrzésre van szükség ahhoz, hogy a kiváltott cselekvések megfeleljenek a szabályoknak. Az alkalmazkodásra vagy megfelelésre irányuló szándék kiváltása és fenntartása mellett, racionális alkalmazkodás esetében is jelentős az ellenőrzés a szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, a cselekvések folyamatos összehangolása és a szabályok érvényességének hosszabb távú fenntartása szempontjából is.

Racionális alkalmazkodás esetében sem szükséges feltétlenül az ellenőrzés, amennyiben az adott egyének számára a szabályoknak megfelelő és a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képező cselekvési alternatívákon túl a lehetséges szankcióktól eltekintve sem léteznek kedvezőbb alternatívák, tehát a megfelelésre irányuló szándék eleve feltételezhető. Ennek legjellemzőbb esete az úgynevezett konvenció, amelynek az érvényességi körébe eső cselekvések a szükségletkielégítés eszközeit is képezhetik, s mi itt ilyen konvenciókról beszélünk.

A konvenció olyan szabály az egyének adott körében, amelynek megfelelő cselekvés az egyes egyének számára az optimális aktuális cselekvési lehetőség, illetve alternatíva megvalósítását jelenti az adott szabályhoz kapcsolódó szankciók alkalmazása nélkül is, amennyiben mások is a szabálynak megfelelően cselekszenek. A játékelmélet szerint a konvenció olyan szabály, amely által előnyben részesített cselekvési lehetőségek megvalósítása megfelel az úgynevezett Nash-egyensúlynak az egyének adott körében. (Becker, 1974; Hechter, 1987, 41; Hechter, 1990, 15; Coleman, 1990, 248; Ulmann–Margalit, 1998, 166–167; Voss, 2001, 109). A játékelméletben a Nash-egyensúly a cselekvések olyan alakulását jelenti, amelyben egyik cselekvőnek sem áll szándékában, hogy egyoldalúan eltérjen ezektől a cselekvésektől, amennyiben racionálisan cselekszik. A legtöbb játékelméleti megközelítés felhasználja azt az elképzelést, hogy egy szabály érvényesül a cselekvésekben, ha a szabálynak megfelelő cselekvések a Nash-egyensúllyal vannak alátámasztva. A konvenciók esetében, ha az egyének biztosan számíthatnak arra, hogy mások is a szabályoknak megfelelően fognak cselekedni, nem lesz késztetés az egyes egyének részéről, hogy eltérjenek ezektől a szabályoktól, illetve viselkedési szabályszerűségektől. Tehát ha a konvenció kialakult, mintegy önfenntartóvá válik, nincs szükség szankciók alkalmazására az általános együttműködés eléréséhez. (Voss, 2001, 105, 107, 109).

Tételezzük fel például, hogy egy vállalat egyik irodájában vagy üzemében három alkalmazottnak is szüksége van a munkavégzés során egy adott termelőeszközre (személyi számítógépre vagy szerszámgépre), amelyből csak egy áll rendelkezésre. Mindhármuknak munkaidejük valamivel kevesebb, mint egyharmadában szükséges az adott termelőeszköz, viszonylag szabadon oszthatják be munkafeladataikat abból a szempontból, hogy mikor végzik az adott munkafeladatot, és rendszerint az a személy dolgozhat az adott eszközzel, aki már elkezdte rajta a munkát. Az adott munkafeladat elvégzésének az elmulasztása jelentősen hátráltatja őket más munkafeladataik ellátásban is. Ezért vezetőik részéről jelentős negatív szankciókra számíthatnak, akik azonban nem szólnak bele abba, hogy hogyan osztják be saját munkájukat, és mikor ki dolgozhat az adott termelőeszközzel.

Ha nem tételezzük fel semmilyen szabályt az adott termelőeszköz használatára vonatkozóan, a szóban forgó három alkalmazott rendszeresen akadályozni fogja egymás munkáját. Ha azonban egyezsége jutnak az adott kérdésben, és például az egyik alkalmazott a munkaidő első, a másik alkalmazott a munkaidő második, a harmadik alkalmazott a munkaidő harmadik harmadában dolgozhat az adott termelőeszközzel, mindhármuk számára az a legkedvezőbb, ha rendszerint betartják ezt az egyezséget, és az ettől való esetleges eltérésre vonatkozó szándékukat előzetesen egyeztetik egymással. Ha bármelyikük egyoldalúan eltér az egyezségtől, az adott esetben talán elvégezheti az adott munkafeladatot, de az adott szabály érvényességének a megkérdőjelezése kedvezőtlen a számára.

A játékelméletben a konvenciókat csupán viselkedési szabályszerűségeknek tekintik, nem pedig elvárásokból felépült szimbolikus szabályoknak. Felfogásunk szerint a konvenció az általunk meghatározott értelemben is szabály, azaz olyan elvárás vagy elvárások

összessége, amelynek tényleges érvényesítésére szándék irányul, és amelyhez kapcsolódik az ellenőrzés bizonyos mértékű képessége. Az a körülmény, hogy a konvenció esetében általában nincs szükség szankciók alkalmazására, nem jelenti egyben azt is, hogy a konvenció által érintett egyének eleve nem rendelkeznek az ellenőrzés, illetve a szankcionálás bizonyos mértékű képességével. A fentebb említett példa esetében, ha az egyik alkalmazott mégis figyelmen kívül hagyja a szabályt, a másik két alkalmazott ezt bizonyára helytelenítendő, és ezen túl valószínűleg egyéb szankciókat is alkalmazna vele szemben.

Ha a konvenciótól való eltérés kevéssé valószínű, de előfordulása esetén igen jelentős negatív következményekkel jár, a konvenció sem lehet csupán olyan intelem, amelyhez nem kapcsolódik szabályozott és rendszeres ellenőrzés. Különösen szükség lehet a konvenció érvényesülésének szabályozott és rendszeres ellenőrzésére, ha viszonylag sok egyén cselekvéseit hangolja össze. Például az, hogy a járda vagy az úttest haladási irány szerinti jobb oldalán közlekedünk, tulajdonképpen konvenció. De míg ez a szabály a járdán való gyalogos közlekedés esetében lehet csupán intelem, addig a közúton való gépjárműforgalom esetében olyan szabálynak kell lennie, amelyhez szabályozott és rendszeres ellenőrzés kapcsolódik, ahhoz, hogy minél kevesebb súlyos baleset forduljon elő.

Az ellenőrzésen belül, a cselekvések megfigyelését és értékelését követően nincs feltétlenül szükség a szabálynak megfelelő viselkedés jutalmazására és az annak ellentmondó viselkedés büntetésére abban az esetben, ha a szabály valamilyen jószág, illetve a szükségletkielégítés valamilyen előfeltétele elérésének a módját határozza meg. Ebben az esetben ugyanis a szabálynak megfelelő viselkedés „jutalma” az adott jószág elérése. A szabálynak ellentmondó viselkedés esetében viszont az adott összetevő elérésére irányuló cselekvések sikertelensége, illetve érvénytelensége elégséges lehet arra, hogy az egyéneket a szabály követésére készítse (Vö.: Hart, 1995, 47–49). Például szociális segélyért, vagy valamilyen pénzügyi támogatásért lehet folyamodni az előírt formanyomtatvány kitöltésével. Szükségtelen külön büntetni azt, aki nem megfelelően tölti ki a formanyomtatványt, amennyiben az előírásoknak nem megfelelően benyújtott kérelmet érdemben nem veszik figyelembe. Vagy tegyük fel például, hogy vállalatok, illetve a vállalatok képviselői pályáznak egy munkavégzésre vonatkozó megbízás elnyerésére, és a pályázati kiírás szerint a pályázóknak be kell nyújtaniuk bizonyos dokumentumokat vállalataik gazdasági helyzetére vonatkozóan. A pályázók akkor is motiváltak lesznek a kért dokumentumok benyújtására, ha nem büntetik a hiányos pályázatot benyújtó vállalatokat, csupán pályázataikat nem veszik figyelembe.

Korábban már utaltunk arra, hogy a normativista szemléletmód szerint ellenőrzésre nincs szükség a szabályok adott érvényesítésének a folyamatában, a megfelelésre irányuló szándék kiváltásához és fenntartásához. E felfogás szerint ellenőrzésre csak a személyiség formálásának a folyamatában van szükség, ehhez viszont az ellenőrzésnek nem kell rendszeresnek lennie. Ennek az állításnak esetleg ellentmondani látszik az, hogy normativista rendszerelméletében Parsons részletesen foglalkozik az ellenőrzés kérdésével, és a szankciók instrumentális és kényszerítő jellegét is hangsúlyozza. Elismeri, hogy a „rendmotivációs problémájának” a megoldása szükségessé teszi az ellenőrzés bizonyos szintjét a potenciálisan bomlasztó viselkedések felett. (Parsons, 1951, 29–30). Tehát úgy tűnhet, hogy Parsons bár a szabályok elsajátításának a jelentőségét hangsúlyozza, érdemben figyelembe veszi az általunk úgynevezett racionális alkalmazkodást, és ezen alkalmazkodás kiváltásában és fenntartásában az ellenőrzés szerepét is. A területi korlátokra való tekintettel e kérdéssel érdemben nem foglalkozunk, csupán azt jegyezzük meg, hogy az ellenőrzés fo-

galma és problémája Parsons elméletének a rendszeres részén kívül esik, az ellenőrzést tulajdonképpen empirikus szinten veszi figyelembe, kiegészítő fogalomként és kiegészítő magyarázatként.

A szabályokhoz való racionális alkalmazkodásra vonatkozó felfogásunk megfelel a társadalmi cselekvéseket racionális cselekvéseknek tekintő felfogásnak. Azonban nem felel meg a szociológiaelméletben kialakult racionalista szemléletmódnak, mivel e szemléletmód nem feltételez olyan kulturális szabályokat, amelyek rendszeresen meghatározzák a racionális cselekvéseket, esetleg csupán olyan „korlátozó feltételekként”, amelyeket érdemi elemzés nélkül vesz figyelembe a racionális cselekvések közvetlen meghatározottságának a magyarázatában.

Alapvetően a racionalista szemléletmódot képviselő szerzők egy része is figyelembe veszi a szimbolikus és kulturális szabályokat mint a cselekvések meghatározó tényezőit. A racionalista szemléletmódot képviselő racionális döntések elméletéhez kapcsolódóan alakult ki a szociológiában a „társadalmi szabályokra” vonatkozó felfogás. E felfogás érdeklődésének a középpontjában az a kérdés áll, hogy a szabályok hogyan jönnek létre a racionálisan cselekvő egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az eredményeként. E szabályok hatásaira vonatkozóan egyes szerzők azt feltételezik, hogy az adott szabályokkal való azonosulás, tehát az általunk úgynevezett beleélő alkalmazkodás révén határozzák meg az egyének cselekvéseit. Mások viszont a szankciók jelentőségét hangsúlyozzák az úgynevezett társadalmi szabályok és általában a szabályok tényleges érvényesítésében, de a szabályokhoz való alkalmazkodás módjának és a cselekvések szabályok általi meghatározottságának az érdemi elemzése nélkül (vö.: Horn, 2001).

Fentebb láttuk, hogy beleélő alkalmazkodás esetében a szabályokhoz való alkalmazkodás és a szabályoknak való megfelelés elvileg egybeesik, tehát amennyiben az egyének alkalmazkodnak a szabályokhoz, annyiban cselekvéseik megfelelnek a szabályoknak. A racionális alkalmazkodás esetében azonban fontos különbséget tennünk a szabályokhoz való alkalmazkodás és a szabályoknak való megfelelés között. A szociológiaelméletben ez a probléma kifejezett formában tudomásunk szerint nem fogalmazódik meg, ezért úgy tűnik, hogy az általánosan elfogadott felfogás szerint amennyiben az egyének alkalmazkodnak a szabályokhoz, annyiban cselekvéseik eleve megfelelnek az adott szabályoknak. Illetve fordítva, amennyiben az egyének cselekvései nem felelnek meg bizonyos szabályoknak, elvileg kizárt, hogy az egyének az adott szabályokhoz alkalmazkodva cselekszenek. Elméleti szinten talán még fel sem merült az a kérdés, hogy vajon a szabályoknak nem megfelelő cselekvéseket hogyan határozhatják meg mégis az adott szabályok.

Mi a fenti, általánosan elfogadott felfogással szemben azt hangsúlyozzuk, hogy oly módon is lehet alkalmazkodni a szabályokhoz, hogy az alkalmazkodás során a cselekvések normatív értelemben nem felelnek meg azoknak a szabályoknak, amelyekhez az egyének alkalmazkodnak. Ugyanezt a cselekvések meghatározottsága szempontjából megfogalmazva, a szabályok oly módon is meghatározhatják, illetve a valóságban nagyrészt oly módon határozzák meg a cselekvéseket, hogy az általuk meghatározott cselekvések és jelenségek nem felelnek meg az adott szabályoknak. A szabályokhoz való racionális alkalmazkodás esetében a szabályok által meghatározott cselekvések vagy megfelelnek, vagy nem, illetve esetleg részben megfelelnek, részben nem azoknak a szabályoknak, amelyek meghatározzák az adott cselekvéseket. Ezzel a kérdéssel részletesebben majd egy másik tanulmányban, a szabályokból álló intézmények tényleges és ezen belül a szabályoknak megfelelő és nem megfelelő funkcióinak a tárgyalásánál foglalkozunk.

A fizikai kényszerítés és a racionális alkalmazkodás

Eddig azzal foglalkoztunk, hogy hogyan alkalmazkodnak az egyének azokhoz a szabályokhoz, amelyek érvényességi körébe eső cselekvések, illetve amelyek által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a szükségletek tárgyait vagy a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik. Láttuk, hogy az előbbi esetben a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait, az utóbbi esetben a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező szankciók alkalmazása felel meg a cselekvések motívumainak. Hátra van még az a kérdés, hogy hogyan alkalmazkodnak az egyének azokhoz a szabályokhoz, amelyekhez kapcsolódó szankciók a cselekvő egyének számára a testi szükségletek negatív tárgyait képezik.

Ha a szabályokhoz fizikai kényszerítés kapcsolódik szankcióként, és ily módon a szabályok a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket hoznak létre, korlátozva az egyének cselekvési képességeit, a cselekvések motívumainak a szabályokhoz, illetve a szankciókhoz való racionális alkalmazkodás felel meg, amely rendszeres ellenőrzést igényel.

A szabályokhoz szankcióként kapcsolódó fizikai kényszerítés lehet például fizikai bántalmazás, a testi szükségletek bizonyos tárgyaitól (ételtől, italtól, pihenéstől, megfelelő hőmérséklettől, tisztálkodástól stb.) való megfosztás, börtönbe zárás vagy a fizikai mozgás más módon való korlátozása, végső soron az élettől való megfosztás. Fizikai kényszerítés alkalmazása révén a szükségletkielégítés összetevőiként meg lehet határozni a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket. Például az egyént arra lehet kényszeríteni, hogy csupán a szankciók tényleges alkalmazásának az elkerülése céljából robotoljon, vagy rendszeresen adózzon. De a fizikai kényszerítés mint szankció általában jelentős a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek létrehozása szempontjából is, e szankcióktól eltekintve az említett cselekvési lehetőségek és képességek kedvezőbb alternatíváit jelentő cselekvési lehetőségek megvalósításától való eltérítésben. Például az anyagi ösztönzési rendszerek csak annyiban hoznak létre olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, hogy bizonyos munkateljesítmény révén és bizonyos szaktudás igénybevételével hatékonyan pénzhez lehet jutni, amennyiben más szabályokhoz kapcsolódó fizikai kényszerítő szankciókkal ugyanakkor eltérítenek attól, hogy lopással, fosztogatással, sikkasztással, csalással stb. hatékonyabban lehessen pénzhez jutni.

Tehát azokhoz a szabályokhoz, amelyekhez szankcióként fizikai kényszerítés kapcsolódik, és amelyek ily módon hozzák létre, illetve határozzák meg a szükségletkielégítés bizonyos összetevőit, előfeltételezésünk szerint az egyének racionálisan alkalmazkodnak. Ez igen fontos előfeltétele viszonylag nagy számú egyén együttélésének. Viszonylag nagy számú egyén viszonylag rendezett együttélése elképzelhetetlen lenne, ha a valóságban az egyénekre általában véve nem lenne jellemző a fizikai kényszerítéshez való racionális alkalmazkodás. Alapvetően az emberek racionális alkalmazkodóképessége és a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, nem pedig a szabályok elsajátítása, a szabályokkal való azonosulás teszi lehetővé azt, hogy emberek százai, ezrei, milliói éljenek együtt, egymással rendszeres kölcsönhatásban.

- Becker, G. S. (1974): A Theory of Social Interactions. *Journal of Political Economy*, 82, 6 163–191.
- Blumer, H. (1969): *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Carver, C. S. – Scheier, M. F. (2002): *Személyiségpszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Coleman, J. S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Csontos L. (szerk.) (1998): *A racionális döntések elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Ellickson, C. R. (2001): The Evolution of Social Norms: A Perspective from the Legal Academy. In: Hechter, M. –Opp, K.-D. (ed.): *Social Norms*. New York, Russel Sage Foundation, 35–75.
- Elster, J. (1995): *A társadalom fogaskerekei*. Budapest, Osiris-Századvég Kiadó.
- Farkas Z. (2005): Az egyén, a környezet és a cselekvés. Társadalomelmélet 2. Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/02400/02472>
- Farkas Z. (2006a): A cselekvés, a cselekvési szituáció és az értelmezés. I. rész. *Társadalomkutatás*, 2, 191–216.
- Farkas Z. (2006b): A cselekvés, a cselekvési szituáció és az értelmezés. II. rész. *Társadalomkutatás*, 3: 331–357.
- Fine, A. G. (2001): Enacting Norms: Mushrooming and the Culture of Expectations and Explanations. In: Hechter, M. –Opp, K.-D. (eds.): *Social Norms*. New York, Russel Sage Foundation, 139–164.
- Freud, S. (1982a): *Esszék*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Freud, S. (1982b): A pszichoanalízis foglalatja. In: Freud, Sigmund, *Esszék*. Budapest, Gondolat Kiadó, 407–474.
- Gibbs, J. P. (1981): *Norms, Deviance, and Social Control*. New York – Oxford: Elsevier Science Publishers.
- Hart, H. L. A. (1995): *A jog fogalma*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Hechter, M. – Borland, E. (2001): National Self-determination: The Emergence of an International Norm. In: Hechter, M. – Opp, K.-D. (eds.): *Social Norms*. New York, Russel Sage Foundation, 186233.
- Hechter, M. –Opp, K.-D. – Wippler, R. (eds.) (1990): *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York, Walter de Gruyter.
- Hechter, M. –Opp, K.-D. (eds.) (2001a): *Social Norms*. New York, Russel Sage Foundation.
- Hechter, M. –Opp, K.-D. (2001b): Introduction. In: Hechter, M. – Opp, K.-D.(eds.): *Social Norms*. New York: Russel Sage Foundation, XI–XX.
- Hechter, M. (1987): *Principles of Group Solidarity*. Los Angeles, University of California Press.
- Hechter, M. (1990): The Emergence of Cooperative Social Institutions. In: Hechter, M. – K. Opp – R. Wippler (eds.) *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York: Walter de Gruyter, 13-33.
- Horn, C. (2001) Sociological Perspectives on the Emergence of Social Norms. In: M. Hechter – Opp, K.-D. (eds.): *Social Norms*. New York, Russel Sage Foundation, 3–34.
- Mead, G. H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Parsons, T. (1949): *The Structure of Social Action*. New York, Free Press; London, Collier-MacMillan Limited.
- Parsons, T. (1951): *The Social System*. New York, Free Press.
- Roberts, R. E. (1981) Social Control. In: Roberts, R.E. (ed.): *Encyclopedia of Sociology*. Guilford, DPG Reference Group.
- Ulmann-Margalit, E. (1998) Koordinációs normák. In: Csontos L. (szerk.) *A racionális döntések elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó, 161–190.
- Voss, T. (2001): Game-Theoretical Perspectives on the Emergence of Social Norms. In Michael, H. – Opp, K.-D. (eds.): *Social Norms*. New York, Russel Sage Foundation, 105–136.

CONTENTS

Homoki, Máté: GLOBAL COMMUNICATION, GLOBAL PUBLIC	3
Széll, András: TECHNOMEDIA AND GLOBALIZING VALUE SYSTEMS	11
Csákvári, József: SCHRÖDINGER, RAUSCHENBERG, CAGE, OR NONLINEARITY IN THE SCIENCE OF CULTURE. II.	15
Dr. Fehér, Katalin – Kovács Ferenc – Major Sándor: USES OF THE MEDIA AMONG STUDENTS OF MEDIA COURSES	47
Farkas, Zoltán: SOCIAL RULES AND SOCIAL ACTIONS	61

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETÓFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
TARDOS RÓBERT
VASS LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

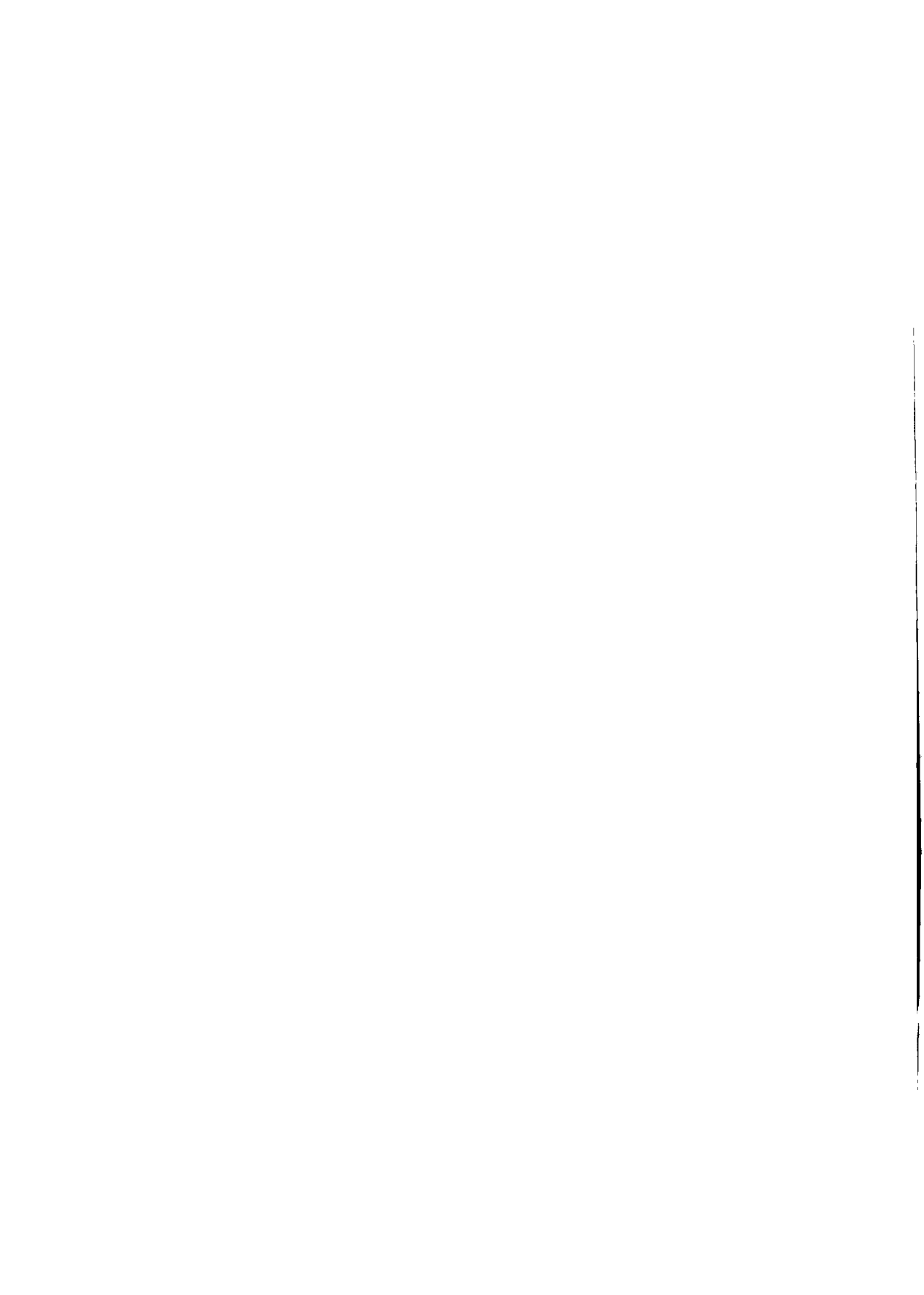
Tel.: 461-2696, 461-2600

Fax: 461-2690

e-mail: terestyeni@ppk.elte.hu

Tördelés és sokszorosítás Gondolat Kiadó

HU ISSN 0209–584X

400 Ft